

Mr Radina Vučetić-Mladenović

SLIKA BEOGRADSKOG GRAĐANSTVA NA PRELAZU IZ 19. U 20. VEK

Novi prilozi - iz sećanja Milice Babović Bakić

U poslednjoj deceniji, naša historiografija se sve više okreće novim temama, odavno prisutnim u svetskoj historiografiji. Tako, već godinama, što u časopisima (pre svega u *Godišnjaku za društvenu istoriju* i *Tokovima istorije*), što u naučnoj literaturi, značajan prostor osvajaju društvena istorija, kulturna istorija, istorija svakodnevnog života, istorija detinjstva, istorija polova... U obrađivanju tema iz ovih oblasti, a posebno iz istorije svakodnevnog života, istraživači značajan oslonac imaju u sećanjima savremenika, koja, iako često ne pružaju celovit, temeljan ili objektivna osvrta na pojedine ljude i događaje, ipak daju, prevashodno mnoštvom detalja, presek epohe koja se opisuje.

Jedno od takvih sećanja je i sećanje Milice Babović Bakić, koje se danas nalazi u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti.

Uspomene Milice Babović Bakić obuhvataju razdoblje od njenog rođenja, 1876. godine, do 1958. godine, zabeležene su, kako autorka sama navodi, pedesetih godina u šest poglavlja, na 295 strana, a 1959. su prodane Arhivu SANU, gde se i danas nalaze u fondu 13459, IZ STAROG BEOGRADA, Doživljaji i sećanja Milice Babović Bakić (1876-1958). Prvi deo memoara Milice Babović Bakić, od 5. do 69. strane, čini poglavlje „Iz mog života”, u kome je autorka dala svoj *background*, pišući o roditeljima, rođenju, udaji i porodičnom životu, da bi potom dala osvrt na „knjige koje sam čitala; pesnici i književnici koje sam odabirala; muzičari čije sam kompozicije rado slušala; slikari, slike koje sam rado posmatrala”, završavajući ovo poglavlje utiscima sa svojih putovanja. Sledeće poglavlje, „Moja sećanja” (69-144), sadrži autorkin osvrt na društveni život Beograda od kraja XIX veka, na priredbe i zabave, ličnosti koje je sretala, kao i njen doživljaj majskog prevrata („Iza kulisa”). Bogat izvor za proučavanje običaja tadašnjeg beogradskog društva svakako čini treće poglavlje, „Nošnja i običaji” (144-186), u kome Milica Babović Bakić opisuje nošnju, nameštaj, posluženje, jela, zimmicu i pića tadašnje gospode, običaje uoči svadbe, pesme koje su se pevale, kola koja su se igrala, kao i trke kod Careve ćuprije na koje se često odlazilo. U četvrtom

poglavlju „Ratovi” (186-241), ova beogradska dama dala je svoje viđenje balkanskih ratova i prvog i drugog svetskog rata. Poslednja dva poglavlja, „Neki moji književni pokušaji” (241-286) i „Na završetku” (286-295) predstavljaju, kao što i sama autorka navodi, njene literarne pokušaje, koji danas za nas nemaju velikog značaja, uz „završnu reč” na kraju.

Na samom početku sećanja, Milica Babović Bakić daje razlog svog pisanja: „U mladim danima učeći, mnogo sam volela knjigu. Bavila sam se i pisanjem. Mislila sam da to pod stare dane sredim. Mesto toga i moji ispisi, kao i imovina moja i porodice sagoreli su u našoj kući prvi dan bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. Teško mi je pao taj događaj, kao i njegove posledice. Prikupila sam svoje snage da obnovim i proširim svoje pisanje, služeći se pri tome delom mojih rukopisa koji je porodica mogla spasti kada je kuća počela da gori. Mislim da moji ispisi mogu imati interesa za novi naraštaj. Jer u njima se govori o daljoj i bližoj prošlosti, o životu i radu naše sredine i naših ljudi. Onako kako sam lično videla i saznala kroz razdoblje od svog detinjstva do danas – kroz 82 godine.”

Kako je autorka u beleški „28. mart 1958. godine - jedan utisak” navela, ona je svoja sećanja počela da ispisuje 1955. godine, a završila ih je 17. maja 1957. godine. Na početku memoara, ispod njenog imena i adrese (Njegoševa 53), stoji datum - 29. april 1958, tako da taj datum, najverovatnije, predstavlja dan definitivnog završetka prekucavanja i priređivanja teksta.

Na početku je dala i razlog ove svoje „ostavštine za budućnost”: „Želela sam da OVIM REDCIMA DAM SLIKU DRUŠTVENOG ŽIVOTA u Beogradu kroz razdoblje od 1876 godine u kome sam živela, kao devojčica, zatim učenica, pa mlada devojka i žena i zatim stara žena sa decom, unucima i prauuncima. U tom razdoblju odigrali su se značajni događaji u istoriji i životu našeg belog grada, Srbije, stvorena je i Jugoslavija. U tom razdoblju, bili su i ratovi I i II Balkanski u kojima su Srbija, kao i bratska Crna Gora odneli pobeđe, za oslobođenje i ujedinjenje i one braće, koja su posle Balkanskih ratova još ostali pod tuđinom”. Na kraju uvoda, navela je i da je svoje ispise ponudila Srpskoj akademiji nauka, „smatrajući da će u njenom delokrugu naći najbolje očuvanje i upotrebu, ovo utoliko pre što se kako mislim, kod iste Akademije nalaze i izvesni spisi u vezi sa mojom porodicom.”¹

Ono što mi danas znamo o Milici Babović Bakić, ostalo nam je zahvaljujući njenim memoarima, iz kojih izranja i njena biografija. Iz njenih sećanja saznajemo da je rođena 17. maja 1876. u Kragujevcu, gde je njen otac, Vojislav Bakić, utemeljivač naučne pedagogije kod nas, tada bio profesor pedagogike i psihologije. Već krajem 1876. porodica Bakić prelazi iz Kragujevca u Beograd, gde je Milica dalje provela ceo svoj životni vek. Milićina majka bila je Ljubica Bakić, iz ugledne gornjokarlovačke porodice. U „ličnu kartu” Milice Babović Bakić moglo bi još da se upiše da je završila Višu žensku školu, u kojoj je dobila diplomu da može biti učiteljica, da je bila supruga

¹ U pitanju je Milan Milićević, predsednik tadašnje Srpske kraljevske akademije.

inženjera Vladimira Babovića, direktora železnica u Sarajevu, Zagrebu, pomoćnika generalnog direktora u Beogradu, i, na kraju, generalnog direktora železnica, s kojim je imala šestoro dece, tri ćerke i tri sina.

Pored ovih najosnovnijih podataka, njena sećanja, koja daju svojevrsnu sliku vremena, prelamaju se kroz prizmu ličnih preživljavanja i kroz njenu sudbinu, dajući tako opštiju sliku ove beogradske gospođe na kraju devetnaestog i u prvoj polovini dvadesetog veka, a samim tim i sliku društvenog života jednog dela beogradskog građanstva, kome je pripadala. Iz njenih sećanja izranjaju prizori primanja u domovima beogradske gospođe (Jovana Ristića, Ljube Krsmanovića, Milana Jovanovića Batuta, Jelene Dimitrijević, Poleksije Dimitrijević Stošić...), saloni s palmama, kanapei s kavijarom, dalmatinski „prošek” i italijanska „malvazija”, gospođe u svili sa bisernim tepelucima, gospoda u gerocima, zvuci tada pomodnih melodija...

Svedok mnogih političkih i sudbonosnih događaja, M. Babović Bakić nije se, ipak, politički opredeljivala. O svom eventualnom političkom angažmanu, ona, sećajući se mladosti i zabava u Građanskoj kasini, kaže: „Po partiji kazivali su da su tu mahom naprednjaci. Što se tiče mene, ja sam se tu lepo provodila i često išla na subotnje večeri, pa su oni kazivali da sam njihova, a liberali (po ocu) da njima pripadam, dok radikali da sam njihova. Dok je čovek mlad omiljen je od svih.” Za kasnije periode, o pitanju svog političkog opredeljenja, još je nemuštija. Majski prevrat i balkanske ratove opisuje najsumarnije, dok o Prvom svetskom ratu daje nešto širu sliku i karakter same okupacije. Njeno viđenje Drugog svetskog rata i oslobođenja za nas je još zanimljivije, naročito ako se uzme u obzir društveni sloj kome je pripadala. Ona, naime, u delu svojih sećanja, koji je nasloвила „Drugi svetski rat 1941-1945”, daje samo najkraći osvrt na sam početak rata kod nas, potom opis događaja iz rata svodi na hronologiju savezničkih bomardovanja 1944, uz kratak (hronološki) opis oslobođenja, da bi tekst završila zapisom „Moja sećanja posle drugog svetskog rata”. Ovaj deo je za nas naročito zanimljiv ako se ima u vidu da je M. Babović Bakić pripadala građanskom sloju, i da je u ratu, kako sama kaže, sve izgubila. Život u oslobođenom Beogradu nastavila je u garsonjeri u Njegoševoj 53, „bez kujne i ostave”. Ipak, optimizam i potreba da u vremenima u kojima su gospođe poput nje ostajale bez mnogih svojih privilegija i preko noći, svojom ili tuđom voljom, postajale drugarice, nagnali su je da podrži pobedničku stranu („Mene sve to nije uzbudilo, kao druge što bi to dirnulo. Imam takvu prirodu da se u svemu snalazim i nađem dobre strane.”) i da o novom dobu zapiše: „Ali rat nam je doneo i progres, ja se tome radujem, jer nisam od onih koji žale i kažu da je ono ranije sve bilo bolje. Oni koji su zaostali mogu tako reći i misliti. Ko prati štampu i radio, jer ja sam stara da mogu sudelovati, može da vidi veliki napredak naše društvene zajednice u novim pravcima. Škole se oporaviše i nove podigoše, deca se u njima vaspitavaju kako u intelektualnom tako i u fizičkom pogledu – časovi fiskulture. A za odrasle imamo ustanove za sport svake vrste našta se mnogo polaže i materijalno izdaje. To je važno za razvitak fizičke kulture. Divno je videti kad naša omladina pri svečanostima prolazi ulicom”. ... i da zaključi: „Volim našu domovinu, nikad ne bih mogla da živim u inostranstvu”.

Iako su njena sećanja zahvalan materijal za ženske studije, kao i za analizu položaja žene kod nas u to vreme, sama Milica Babović Bakić nam nije ostavila konkretna razmišljanja o ženskoj emancipaciji. Ona nigde eksplicitno ne kaže da je bila članica nekog od ženskih udruženja, mada na jednom mestu pominje da je prisustvovala priredbi Ženskog društva. Ipak, između redova, može da se nasluti njena prikrivena pobuna protiv položaja koje su žene imale u to doba i izvesna želja za većim ženskim slobodama („Moje devojaštvo je bilo divno, nisam se žurila sa udajom, ali ipak jednom je i to moralo da bude. ... A ja sam želela da još uživam slobodu. Imala sam mnogo prosioca, broj ne smem da kažem, ali ja sam odbijala. Htela sam što duže da uživam svoju mladost i slobodu” ili, na drugom mestu, „ ... Da sam ja rešavala, bila bi sa decom u Francuskoj, ali sam se morala povinovati svome suprugu (nismo bili ravnopravni)”. Mada jasna u porukama, ova njena razmišljanja bila su daleko od realnog angažmana koji je ona imala (ili sama sebi dodelila?), opredelivši se, trajno i isključivo, za ulogu supruge i majke.

Vreme u kome je živela Milica Babović Bakić nije bilo naklonjeno ženama i ženskoj emancipaciji, te ih je, nepravедno, potisnulo u zaborav. Imena žena koje su u to doba učestvovalе, na način koji im je bio dopušten, u javnom i društvenom životu, rasuta su po fusnotama, postskriptumima, u uzgrednim i šturim memoarskim pominjanjima. I u arhivskoj građi, kada ih ima, ima ih, uglavnom, za dopunu neke druge ili nečije tuđe priče, ali ne i za njihove najskromnije životopise. Upravo zato, sećanja Milice Babović Bakić imaju veliku vrednost, kao svesni čin ostavštine za budućnost, i kao korak dalje od uobičajenih dnevnika, koji su bili u velikoj modi kod devojaka iz građanskih porodica na razmeđu devetnaestog i dvadesetog veka.²

Iako su na pojedinim mestima njena sećanja vidno nepouzdana (neprecizna hronologija, površni opisi značajnih ljudi i događaja), te zbog toga ne mogu da budu relevantna za donošenje objektivnih sudova, ona su dragocena za razumevanje i jasnije sagledavanje jedne epohe, a pre svega za prikaz društvenog života Beograda tog doba i dela njegove elite.

Dva osnovna pravca u šest poglavlja njenih sećanja opredelila su nas da ih predočimo u dva dela. Prvi deo čini autorkin osvrt na poreklo i na ono što je, po njenim sećanjima, činilo društveni život Beograđana, dok smo u drugom delu nastojali da prikazemo velike istorijske događaje i način na koji su oni uticali na život „malog čoveka” iz vizure prosečnog predstavnika beogradskog građanstva.

² Za rasvetljavanje „ženskog pogleda” na vreme u kome su živеле, na događaje u kojima su učestvovalе i na ljude koje su sretale, od velikog značaja su nedavno objavljeni memoari kraljice Natalije i Savke Subotić (Kraljica Natalija Obrenović, *Moje uspomene*, Beograd 1999, priredila Ljubinka Trgovčević; Savka Subotić, *Uspomene*, Beograd 2001, priredila Ana Stolić).

IZ STAROG BEOGRADA

Doživljaji i sećanja Milice Babović Bakić (1876-1958)

I IZ MOG ŽIVOTA

1. Moji roditelji, rođenje, udadba, život

Rođena sam 17. maja 1876. godine, a sada kada ovo pišem, 10. aprila 1957. godine, pa ako doživim 17. maj ove godine, napuniću 81 godinu života.

Rođena sam u Kragujevcu, gde mi je otac dobio za profesora Učiteljske škole da predaje: pedagogiku i psihologiju.

Moj otac³ je rođen 1847. godine u selu Blinji kod Petrinje. Kad se oženio sa mojom majkom imao je 29 godina i dobio je mesto u Austrougarskoj, gde je rođen, za nadzornika svih srpskih škola. Ali u to vreme pozvao ga je ministar Stojan Novaković i ponudio mesto da kao profesor predaje pedagogiku i psihologiju, jer onda u Srbiji nisu imali stručnog profesora. Moj se otac razmišljao šta će i reši se kao Srbin da dođe u Kragujevac i primi poziv. Samo je kratko vreme bio u Kragujevcu, jer se učiteljska škola preselila u Beograd, krajem 1876.

...

Sad o školovanju moga oca - ... I tako on ode u Gornji Karlovac da uči realku. ... A otac mi je bio odličan đak i vrlo vredan i davao je časove đacima i taj je novac čuvao za studije. Posle je učio i stenografiju i violinu, jer je za to imao odličan sluh. Po svršenoj realci otišao je u Jenu da studira, pa posle u Hajdelberg, a zatim se reši da ide u Lajpcig (kao najbolji Univerzitet) i da tamo završi studije i da položi doktorat, što je odlično i uspeo. ... Bio je član „Prosvetnog saveta”, kao i docnije član „Književne Zadruga”.⁴ Napisao je i štampao knjigu „Pedagogika i psihologija” i u mnogim našim časopisima saradivao.⁵

Tek docnije kad mi je bilo 16 godina postao je otac profesor Velike škole. Otac je posle kao profesor Velike škole tri puta uzastopce bio biran za rektora.

³ Vojislav Bakić (1847-1929), prvi predstavnik naučne pedagogije kod Srba. Od 1892. bio je profesor Filozofskog fakulteta Velike škole u Beogradu. Od 1869. saradivao je u pedagoškim i književnim časopisima, neko vreme je uređivao list *Vaspitač* i više od dvadeset godina radio u Glavnom Prosvetnom savetu. (Narodna enciklopedija Stanoja Stanojevića, knj. I, str. 108)

⁴ Vojislav Bakić bio je jedan od osnivača *Srpske književne zadruge* i član njene Uprave, zajedno sa M. Milićevićem, P. Đorđevićem, M. Jovanovićem-Batutom i Lj. Jovanovićem (Lj. Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd 1992, str. 9, 14)

⁵ U Narodnoj biblioteci sačuvano je jedanaest radova dr Vojislava Bakića: *Nauka o vaspitanju I-II*, Beograd 1878, *O mehanizmu u školskoj nastavi*, Sombor 1880, *Pouke o vaspitanju dece u roditeljskoj kući*, Sombor 1880, *O karakteru i obrazovanju karakternosti*, Beograd 1887, *O vaspitnom prilagodavanju*, Beograd 1893, *Opšta pedagogika*, Beograd 1897, *O srpskim narodnim i prosvetnim idealima*, Beograd 1898, *Posebna pedagogika sa naročitim obzirom na gimnazijsku metodologiju*, Beograd 1901, *Pedagoško iskustvo*, Beograd 1909, 1923, *Srpsko rodoljublje i otačastvoljublje*, Beograd 1910, *Moralni život u ratu i miru*, Beograd 1920.

Moj se otac oženio sa mojom majkom 1875. godine, koja je živela u Gornjem Karlovcu. ... Otac mi je napunio 82 godine i umro je od gripa 30. Aprila 1929.

Moja mati Ljubica Bakić, rođena Vucelić, rođena je 1856. u Gornjem Karlovcu. Baba mi je bila rođena Rajačić, sinovica Patrijarha Josifa Rjačića.⁶ On ju je udao i dao joj miraz, pošto je rano ostala bez roditelja. A moj deda (po majci) bio je Rafaelo Vucelić, major Austro-Ugarske vojske. Plemstvo je dobio za zasluge u ratu protiv Italije.

Mati mi je bila veoma obrazovana, govorila je nemački i francuski i svirala na klaviru. Imala je sedmoro odece, ja sam bila najstarija, učila me je domaćinstvu i lepom ponašanju. ... Mati je umrla 1918. od španske groznice, uoči oslobođenja.

Moje školovanje. Bila sam odličan đak u osnovnoj školi. U Beogradu je postojala Viša ženska devojačka škola, pa su morala ženska deca ići u tu školu. Ali moj otac imajući nameru da me više školuje i da studiram, pa posle da me pošalje na stranu da se usavršim izradio je molbom kod ministra i upisao me je u II mušku gimnaziju. Tamo sam bila ja u I razredu gimnazije sama među muškarcima.

U gimnaziji bili su mi drugovi: Milan Rakić⁷, budući pesnik i diplomata, Aleksandar V. Đorđević, budući konzul. Otac mu je bio Dr. Vladan Đorđević⁸, ministar prosvete, Ivan Šajković⁹, koji je docnije otišao u Finsku i tamo umro, Marko Karamarković, Dragoljub Uzunmirković, docnije general, Milan Milutinović, docnije prota crkve Sv. Marka, Rista Odavić¹⁰, pesnik...

Kad sam svršila IV razred gimnazije izdade naredbu Dr. Vladan Đorđević, ministar prosvete, da se više ženske ne primaju i da ne mogu produžiti višu gimnaziju, već preći u Višu žensku školu, koja za njih postoji. Na moju veliku žalost, morala sam produžiti V i VI razred u Višoj ženskoj školi i tamo sam svršila... i dobila diplomu da mogu biti učiteljica.

Moje devojaštvo je bilo divno, nisam se žurila sa udajom, ali ipak jednom je i to moralo da bude. Mati se starala da i tu brigu prebrine. Mlađa sestra mi se udala za Ing. Savu Novakovića, upravnika Senjskog rudnika. A ja sam želela da još uživam slobodu. Imala sam mnogo prosioca, broj ne smem da kažem, ali ja sam odbijala. Htela sam što duže da uživam svoju mladost i slobodu.

⁶ O patrijarhu srpskom Josifu Rajačiću (1785-1861) M. Babović Bakić zapisala je da je „širio ljubav između Srba i Hrvata kao i između braće istočne i zapadne crkve”.

⁷ Milan Rakić (1876-1938), jedan od najpoznatijih pesnika epohe modernizma, bio u diplomatskoj službi od 1904. do odlaska u penziju 1933, član Srpske akademije nauka i predsednik PEN-kluba. Objavio je tri zbirke pesama: *Pesme* (1903), *Nove pesme* (1912) i *Pesme* (1936).

⁸ dr Vladan Đorđević (1844-1930) naučnik, književnik i političar. Jedan je od pokretača Ujedinjene omladine srpske, 1872. osnovao je Srpsko lekarsko društvo, 1876. bio jedan od osnivača Crvenog krsta, 1887. bio je ministar prosvete, 1891. poslanik u Atini, 1894. poslanik u Carigradu, i od 1897-1900. ministar inostranih dela.

⁹ Ivan Šajković (1873-1946), književnik i prevodilac, jedan od osnivača lista *Politika*.

¹⁰ Rista Odavić (1870-1932), pesnik i književnik, političar, pozorišni reditelj, urednik *Iskre*, *Dela i Samouprave*, prevodilac sa ruskog i nemačkog. Bio je i šef Pres-biroa, načelnik Umetničkog odeljenja Ministarstva prosvete, upravnik Državne štamparije, direktor Državnog arhiva, narodni poslanik. (Skicu za portret Riste Odavića dao je M. Jovanović Stojimirović, *Silute starog Beograda*, 2, Beograd 1987, str. 265-269)

Pred veliki Uskršnji post sam se verila, a venčala se 30. aprila 1899. godine. Evo kako je to bilo. Jednoga dana dođe daljnja rođaka moga budućeg supruga sa ovim rečima da se nedavno iz Berlina vratio sa svršenom tehnikom, gde je i diplomirao Ing. Vladimir Babović (1867-1940), sin pokojnog Atanasija Babovića, predsednika Kasacije.¹¹ ... Evo njenih reči kako ga je opisala: „On do podne mrzi samog sebe, a posle podne ceo svet”. Ja se iznenadnih takvom opisu, pa joj rekoh: dobro kad ga upoznam videću, jer nije običan čovek kao drugi koji mi laskaju.

Ja sam imala šestoro dece, tri ćerke i tri sina. Za vaspitavanje dece više sam se ja zauzimala, jer moj suprug je bio mnogo zauzet službom, jako odgovornom, te nije imao vremena. Srećna sam bila sa decom, sva su dobro učila, pored toga jezike nemački i francuski, kao i klavir.

Moj suprug Ing. Vladimir A. Babović (1867-1940) je trasirao više pruga kao: Mladenovac-Arandelovac, Niš-Knjaževac-Zaječar i mostove.

Bio je kao rezervni major na Solunskom frontu, a ja sa decom na žalost ostala sama u zarobljenoj Srbiji, da živim u ropstvu. Suprugu i bratu svom nisam mogla oprostiti što su me ostavili sa decom u potlačenoj Srbiji, a nisu me na vreme s decom prebacili za Solun, pa posle za Francusku.¹²

Moj muž je u ratu napredovao, dobio je za rezervnog pukovnika. A kad se vratio iz rata, od načelnika Železničke direkcije postao direktor u Sarajevu, pa posle direktor železnica u Zagrebu, pa posle pomoćnik generalnog direktora u Beogradu i najposle generalni direktor železnica.

...

Moj svekar je kupio tu kuću od nekog Turčina, koji je morao da napusti Beograd. ... Ta je kuća kad je moj svekar kupio (oko polovine XIX veka) bila već stara oko 100 godina, zid je spolja bio jako debeo. Kuća se nalazila na uglu Studeničke i Krunske ulice, a sada Svetozara Markovića i Proleterskih brigada. Ja sam skoro 40 godina živela u toj kući, dok nije početkom Drugog svetskog rata izgorela od zapaljive bombe.

...

5. Utisci sa mojih putovanja

U Opatiju sam išla kad mi je bilo 16 godina¹³ sa ocem i sestrom. Posle kao udata žena bila sam još dva puta. ... Pravili smo izlete često u Fjumu¹⁴, kao i u Ilu i Lovrano. Puno je naših Beograđana bilo.

Takođe sam u Split išla vrlo često, uvek sa kojim svojim detetom. ... Prvo smo išli do Makarske, pa onda do Hvara, Korčule itd. U svakom mestu smo ostajali po potrebi, a ne po određenom satu. Razgledali smo na Hvaru i Korčuli njihove umetničke ikone na oltarima. Išli smo motornim čamcima u okolna mesta: Solino, Kaštele, gde ima mnogo starina da se vidi. U Splitu smo razgledali ostatke Dioklecijanove palate.

¹¹ Kasacija - Vrhovni sud

¹² M. Babović Bakić je, očigledno, smatrala ovaj gest njenog muža neoprostivim, pošto na više mesta u sećanjima svoj ostanak u Srbiji za vreme I svetskog rata pominje kao veliku nepravdu koju joj je nanela porodica.

¹³ Najverovatnije 1892.

¹⁴ Rijeku.

Išla sam često u Sarajevo kod mojih udatih kćeri, a i moj suprug je bio direktor železnica u Sarajevu. Išli smo na izlet do Mostara i u Jajce, gde je divan vodopad i išli smo u njihove katakombe, gde su naši robovali i umirali.

U Zagreb sam išla sa ocem, a docnije sa svojim suprugom, koji je tamo takođe bio direktor železnica.

Dubrovnik. 1910. godine išla sam sa majkom i četvoro male dece i devojkicu za decu sam povel. ... Kratak opis šta treba videti u Dubrovniku: Duždev dvor, muzej, manastir „Male braće” u kome se nalazi apoteka najstarija u Evropi. Manastir Dominikanski na Pločama gde se nalazi čuvena Ticijanova slika za koju su davali Englezi 50 miliona da je otkupe, ali dominikanci su odbili i dan danji stoji kod njih.

Kotor, bila sam u njemu vrlo malo u prolazu na izletu. Interesantno je ovo: imaju crkvu u kojoj danas služi pravoslavni sveštenik, a sutradan u istoj crkvi i isti oltar služi katolički sveštenik.¹⁵

Pešta. Posle moje udaje 1899. god. o duhovima, po običaju pravili su inženjeri izlet po dogovoru. Ove godine je pao izbor na Peštu.

Putovanje u Italiju od 5 do 16 jula 1939. Moja najmlađa kći Zora učila je italijanski jezik.¹⁶ Po završenom kursu objavljeno im je da mogu ići na putovanje po Italiji sa pravom da povede jednog člana svoje porodice. Ona je želela da ja odem sa njom. ... U Veneciju stigismo u 8.30. Razgledanje bazilike Sv. Marka, Duždeve palate, tamnica, Rialtov most i most Uzdisaja. ... Posle 5 sati išli smo na Lido kupalište: hotel Ekscelzior je veoma veliki i luksuzan, gde maharadže odsedaju. Zbog izgleda na ratnu situaciju, slabije je posećen, nema Amerikanaca, ni Engleza.

Dva dana u Firenci. ... Uzeli smo fijaker sa suncobranom i prvo obišli okolinu, prešli mostom reku Arno, išli pored vila, tu je i princ Pavle imao svoju vilu.

Rim, dolazak u 20.20 8. jula. Ja ozarena uzviknuh ćerki: Zar je moguće da vidim Rim, koga sam želela da vidim čitajući Zolin „Rim”. ... Posle smo išli da vidimo forum Musolini – stadion Musolini.¹⁷ Divna ogromna zgrada. Puno statua, pretstavlja razna zanatstva. I za maratonske trke stadion za 100.000 gledalaca ima mesta. Nešto osobito. Dalje, bazen u divnim bojama (u zgradi), vidite kupaće kroz stakla. Ima jedna kugla kao globus, to je fontana koja predstavlja celu sferu.

... Po podne smo išli na Ostiju, morsko kupalište udaljeno 7 km od Rima. Usput smo sreli puno malih fašista u uniformi kako marširaju u pratnji muzike.

¹⁵ Najverovatnije je u pitanju crkva Sv. Luke u Kotoru, koja je sazidana kao katolička, a 1657. je ustupljena pravoslavcima. Katolici su zadržali pravo na jedan oltar, koji se tu nalazio do 1812. Na tom oltaru je bar jednom godišnje služena misa odmah posle liturgije. Iako se ovaj oltar ne pominje posle 1812, moguće je da je duh verske tolerancije i smena katoličke i pravoslavne službe u ovoj crkvi ostao i do vremena M. Babović Bakić, ili da je ona, čuvši u Kotoru priču o crkvi Sv. Luke, u svojim kasnijim sećanjima priču o verskoj toleranciji transponovala i u međuratni period.

¹⁶ U periodu posle I svetskog rata u Beogradu je sve veći broj škola stranih jezika, a otvaraju se i obdaništa na stranim jezicima. Pored ćerke Zore koja je učila italijanski, izvesno je da su i ostala deca M. Babović Bakić učila strane jezike, pošto na jednom mestu navodi da su dobila obrazovanje normalno za ono doba i da su učila „francuski, nemački, kao i klavir”.

¹⁷ Forum Musolini (Foro Mussolini) počeo je da se gradi dvadesetih godina XX veka, na severozapadnoj strani Rima, kao sportski kompleks, u okviru koga su se nalazili Musolinijev obelisk, visok 36 m, stadion, fontana, 60 monumentalnih statua atletičara... Posle II svetskog rata forum je promenio ime u Foro Italico, a završen je tek 1960, kada su u Rimu održane Olimpijske igre.

Prvi juli. U 10.18 stigli smo u Napulj. ... Uzeli smo auto i u društvu dugo prolazili ulicama Napulja za Pompeju.

Torino. ... Vratismo se na večeru. Tu nam je došao posle večere predsednik Opštine da nas pozdravi i jedan mali fašista oženjen Srпкиnjom, plavom i višom od njega. Posle večere nas je vodio taj mali fašista u njihov „Dom fašista”. To je velika zgrada, uveo nas je u jedno odeljenje, koje je uzvišeno, tu ima statua (ne znam valjda Musolinijeva), desno manje odeljenje, koje je takođe uzvišeno, to je kao neka grobnica bez mrtvih, no sa raznim zastavama 5 do 6 u redu levo, a osvetljene diskretno. To je spomen umrlih fašista bilo u Španiji, Egiptu, Abisiniji, u Africi, prema tome i zastave, a ispred nas nekoliko stepenica silazi se u jednu veću prostoriju, gde ima neko začelje, na pamtim kakvo, tu se s vremena na vreme dolaze i mole bogu fašisti. Čim smo ušli naši muškarci morali su učiniti „pozdrav rukom” na fašistički način.

II MOJA SEĆANJA

Društveni život u Beogradu od kraja XIX veka

Kad mi je bilo četranaest i po godina, prvi mi je bio ulaz u salon gospodina i gospođe Hitrova, činovnika ruskog poslanstva. ... Gospođa Hitrova, lepa crnka, okupljala je oko sebe elitno diplomatsko društvo. Zato je i skup bio otmen i obilan. Tako je čaj kod gopođe Hitrova bio prijatan kako za druge, tako i za nas. Tu se srpsko društvo upoznavalo sa ruskim.

Kod gospođe i g. Ljube Krsmanovića¹⁸, industrijalca i trgovca (u Karadorđevoj ulici, kuća na čošku) ... Posle, kad smo hteli da pođemo, ponudili su nas da vidimo salone. U jednom bile su slike pok. brata i sestre, zbog kojih on reče da 14 godina ne igra. Prolazili smo kroz više salona (ne znam im broja) velikih: žuti, zeleni, bordo i dr. starinskog izgleda, sa skupocenom prevlakom. Sad nam reče mlada gospođa Krsmanović da će nas odvesti da vidimo njenu najomiljeniju sobu. To je bila soba prelepih ptica, sa puno skupocenih kaveza. Ptice divne, neke pevaju, sa divnim perjem, ne pamtim kako su se zvale.

Kod gospođe i gospodina kraljevskog namesnika Jovana Ristića.¹⁹ ... Tako mi odosmo u posetu. Prvo nas pedinter²⁰ otprati gore na sprat kod gospođe Ristić, koja nas veoma ljubazno primi. ... Zatim smo prešli u jedan lep, ukusno namešten salon na uglu

¹⁸ Ljubomir Krsmanović (1856-1914), rentijer, sin trgovca Riste Krsmanovića, jedan od naslednika firme „Braća Krsmanović”. Bio je oženjen Olgom, iz ugledne trgovačke kuće u Rumi. I on i žena su pomagali onima koji bi im se obratili za pomoć, kao i mnoga humanitarna društva. Nasledio je jednospratnicu u Karadordevoj 53, hotel „Slaviju” i dvospratnicu na Maloj pijaci. Svoju imovinu zaveštao je srpskoj vojsci, s tim da udovica uživa prihode do smrti. (O porodici Krsmanović opširnije u: Milivoje M. Kostić, *Uspon Beograda*, Beograd 1994, str. 50-56)

¹⁹ Jovan Ristić (1831-1899), državnik, političar i istoričar, vod Srpske liberalne stranke. 1858. odlazi u Carigrad u diplomatiju, gde je ostao šest godina. Bio je ministar spoljnih poslova, predsednik vlade. Od 1868. bio je namesnik maloletnom knezu Milanu, a od 1889. maloletnom kralju Aleksandru Obrenoviću. Vodio je pregovore o opozivanju turskih garnizona iz srpskih gradova, radio na donošenju Ustava iz 1869, zastupao Srbiju na Berlinskom kongresu 1878. Napisao je dela *Spoljašnji odnosi Srbije 1848-1872* i *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875-1878*.

²⁰ pedinter – sluga, poslužitelj

kuće, okolo kanabeta mala, dok u njihovoj sredini velika palma, a na tavanici divan kristalni polilej.

Kod gospođe i Dr. Milana Jovanovića Batuta.²¹ I kao devojka i kao udata odlazila sam u njihovu kuću – u njihove prepune salone odabranih gostiju. ... Tu su dolazili naši lekari, profesori Velike škole, docnije Univerziteta, industrijalci, generali, inženjeri. Bilo je tu i mojih bivših profesora iz II Beogradske muške gimnazije, kao: Ljuba Stojanović²² i Cvijić²³, Dr. Stanojević²⁴, Andra Stefanović²⁵ prof. Univerziteta, Dr. Simonović i naše diplomate.

Jelena Dimitrijević²⁶, naša pesnikinja. Kod nje sam išla na primanja, gde se samo o poeziji i književnosti govorilo. Primala je strankinje, koje su se prijatno kod nje snalazile. Ona nam je čitala svoje novije pesme, kao i prikaze. Takođe je lepo opisala i štampala svoj put u Indiju, bila je očarana tim putem.

Salon gospođe Poleksije Dimitrijević²⁷, profesora. U vremenu posle Prvog svet-skog rata i ispred Drugog svetskog rata u Beogradu su održavana povremena salonska primanja, nekog određenog datuma, češće ili ređe.²⁸ Od takvih posela meni su najdraža

²¹ Milan Jovanović Batut (1874-1944), lekar, socijalno-zdravstveni radnik, profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu od njegovog osnivanja 1919. godine. Smatra se jednim od osnivača moderne srpske medicine (posebno preventivne) i javne higijene. Objavio je veliki broj radova, posebno iz oblasti zdravstvenog prosvetavanja.

²² Ljubomir Stojanović (1860-1930), državnik, političar i filolog, član Srpske akademije nauka. Kao predstavnik Samostalne demokratske stranke bio je više puta ministar prosvete u Srbiji i jednom predsednik vlade. Jedan je od osnivača Republikanske stranke i njen prvi predsednik. Izdao je veliki broj starih spomenika: *Miroslavljevo jevanđelje*, *Stari srpski natpisi i zapisi* u 6 knjiga (1902), *Stare srpske povelje i pisma* u dve knjige (1929. i 1934.), *Stare srpske rodoslove i letopise* (1927), dela Vuka Stefanovića Karadžića (objavio je većinu njegovih spisa), krunišču taj poduhvat monografijom *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića* (1924).

²³ Jovan Cvijić (1865-1927), geograf, profesor i rektor Univerziteta u Beogradu, Predsednik Srpske akademije nauka, počasnii doktor Sorbone i Karlovog univerziteta. Osnivač je naučne geografije, naročito antropogeografije i geomorfologije u Srbiji na prelazu iz XIX u XX vek. Za četiri decenije svog javnog rada, Cvijić je udario temelje za kritičko proučavanje balkanskog geografskog tla. Objavio je preko stotinu naučnih dela i rasprava, od kojih među najvažnije spadaju: *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, *Geomorfologija*, *Etnografske karte jugoslovenskih zemalja*, *Govori i članci I-IV*.

²⁴ Stanoje Stanojević (1874-1937), istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, član Srpske akademije nauka. Nalazio se na čelu mnogih naučnih i izdavačkih poduhvata. Dela: *Vizantija i Srbi*, *Sv. Sava*, *Biografija St. Lazarevića od Konstantina Filosa*, *Studije o srpskoj diplomatiji*, *Istorija srpskog naroda*, *O Južnim Slovenima u VI, VII i VIII v*. Uredio je veliku *Narodnu enciklopediju Srba, Hrvata i Slovenaca*, prvo delo te vrste na našem jeziku.

²⁵ Andra Stevanović (1859-1929), arhitekta, profesor Univerziteta u Beogradu, član Srpske akademije nauka. Sakupio je graduu za monografije manastira Gračanice, Kalenića, Dečana. Već 1890. zastupao je ideje o funkcionalnoj ulozi arhitekture, predskazujući pobeđu nove „arhitekture gvožđa“. U saradnji sa Nikolom Nestorovićem projektovao je Narodni muzej i bivšu Beogradsku zadrugu, a sa Dragišom Dorđevićem palatu Akademije nauka.

²⁶ Jelena Dimitrijević (1862-1945), književnica, rođena u Kruševcu, živela u Nišu, a od 1898. u Beogradu, gde je i umrla. Njen roman *Nove* (1912) imao je izvesnog uticaja na dalje oslobađanje patrijarhalne žene i bio izraz novih shvatanja i novog duha u kulturi modernog doba, kao i njene pripovetke *Fati-Sultan*, *Dul-Marikina prikažnja* i putopisi *Amerikanka*, *Pisma iz Soluna*, *Pisma iz Niša*. J. Dimitrijević jedna je od deset žena-književnica koje su ušle u Narodnu enciklopediju Stanoja Stanojevića (knj. I, str. 595). Važila je za emancipovanu ženu onog vremena - putovala je po Evropi, Indiji i Americi, i bila upravna članica Kola srpskih sestara.

²⁷ Poleksija Dimitrijević Stošić (1903-1973), profesorka istorije i književnosti. Pisala je o starom Beogradu, a njeno najznačajnije delo je *Posela u starom Beogradu*, Beograd 1965.

²⁸ O salonskim primanjima u starom Beogradu opširnije u P. Dimitrijević Stošić, *Posela u starom Beogradu*, Beograd 1965. i T. Čolak-Antić, *Književno-umetnički saloni u Beogradu 1830-1940*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, Beograd 1994, str. 57-66.

bila ona koja su se u tako reći uskom porodičnom i prijateljskom krugu, bavila razgovorima iz književnosti i umetnosti. ... Takav salon koji pohađasmo posle Drugog²⁹ svetskog rata bio je gostoprимni dom gospođe profesorke Poleksije Dimitrijević i njenog supruga Ing. Dragomira Dimitrijevića, profesora Tehničkog fakulteta. ... Tu dolaze: književnici, istoričari, pesnici, kritičari, slikari i dr. Rado čujemo kad neko čita svoje književne sastave, kao i kad neko iz društva otpeva neku pesmu ili otvira neki komad. ... Gospođa Dimitrijević sa svoje strane čita nam svoje književne i istorijske zabeleške. ... Ponaosob ona proučava i obrađuje građu o istaknutim ženama u našem narodu, tema koja zaslužuje osobitu pažnju, kao što je i uloga naših žena bila značajna i u ranija i u docnija vremena.

2. Priredbe i zabave

Sad nekoliko reči o Građanskoj Kasini³⁰. Tu se nije moglo kao član ući, dok vas njihov odbor ne izabere na sednici. Našu su porodicu izabrali braća moje drugarice Darinke Popović. Društvo je veoma odabrano. Po partiji kazivali su da su tu mahom naprednjaci. Što se tiče mene, ja sam se tu lepo provodila i često išla na subotnje večeri, pa su oni kazivali da sam njihova, a liberali (po ocu) da njima pripadam, dok radikali da sam njihova. Dok je čovek mlad omiljen je od svih.

Priredba Ženskog društva.³¹ To su gospođe priređivale u čast njihovih pitomica, koje su se u njihovoj školi a o trošku tog humanog društva učile: šivenju haljina, raznih vezova i čipaka, i posle kad sve to nauče, odlazile sa njihovom preporukom kao nastavnice ili učiteljice za ženski rad po školama. ... Bal se davao u Kolarčevoj sali.³² Gospođe su umetnički okitile salu sa ćilimovima i raznim girlandama od cveća i slikama vladajućeg doma.

²⁹ U pitanju je, najverovatnije, greška, s obzirom da je ova vrsta salona bila naročito popularna u međuratnom periodu.

³⁰ Građanska kasina ustanovljena je 1869. godine, inicijativom tadašnjih intelektualaca školovanih u inostranstvu. Nalazila se na gornjem spratu društva „Sloga“, u delu koji se od Knez-Mihailove spušta ka Sabornoj crkvi. Građanska kasina je, kako je Nušić opisao, „bila središte gde se zbiralo sve što je uglednije, i trgovac i oficir i činovnik, i gde je naš stari Beograd nalazio one intimne porodične zabave kakve su naročito u toj ustanovi negovane“. U prostorijama Građanske kasine je 1876. osnovan Srpski crveni krst, a 1880. održan je prvi sastanak beogradskih novinara radi osnivanja Novinarskog uduženja. Tu su se održavale i mnoge konferencije, zabave i izložbe. Pred Prvi svetski rat preseljena je u kuću Vladana Đorđevića u Poenkarevoj (Makedonskoj) ulici, ali je ubrzo prestala da postoji. Opširnije u: B. Nušić, *Stari Beograd*, Beograd 1984, str. 102-103.

³¹ Žensko društvo osnovano je 1875, na inicijativu Katarine Milovuk, upraviteljice Više ženske škole, koja je bila i prva predsednica ovog društva. Dotadašnji anonimni ženski rad, Žensko društvo je iznelo u javnost, i za svoje glavne ciljeve postavilo „spremanje siromašnih devojaka za valjane žene, negovanje humanih osećanja, i pomaganje sirotih i nevoljnih“. Žensko društvo je osnovalo niz ženskih škola, svoju biblioteku, dačku trpezu, Dom starica... Opširnije u: N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996.

³² U pitanju je velika sala kafane „Kolarac“, koja se do 1941. nalazila na uglu tadašnje Poenkareove (Makedonske) ulice i Pozorišnog trga. Kada je lokale „Kolarca“ uzeo u zakup Đorđe Vajfert, on je tu podigao najveću i, po sećanju savremenika, najlepšu salu u Beogradu, koja je ubrzo postala središte društvenog života prestonice, u kojoj su priređivane najotmenije zabave, koncerti i predavanja, u kojoj je priređivao predstave čuveni „Orfeum“ Brane Cvetkovića i u kojoj se nalazila i bioskopska sala. Kafana „Kolarac“ izgorela je u bombardovanju 6. aprila 1941. godine.

Liberalna priredba. Taj bal nikad neću zaboraviti, jer sam tom prilikom upoznala našeg najsposobnijeg diplomatu i kraljevskog namesnika Jovana Ristića. Na taj bal naročito je moj otac želeo da ga poseti kao stari liberal. ... Bal je bio opet u Kolarčevoj sali, koja je bila vrlo lepo i ukusno dekorisana.

Kermes³³ na Kalemegdanu. ... Dođe dan kermesa, bio je lep. Kalemegdan je bio vanredno okićen kako na ulazu, tako i u parku. Svet je vrveo da ga poseti i vidi kraljicu (Nataliju-R.V.), koja je došla u pratnji svoje dvorske dame Drage i ostalih gospođa. Kraljica lepa kao i uvek obilazila je svuda gde su devojke bile raspoređene. ... Muzika je svirala, provod je bio neobično lep. Posle izvesnog vremena, kraljica nije mogla ništa priređivati, jer je iz zemlje otišla, na opštu žalost.³⁴

3. Ličnosti koje sam sretala

Ermila (Lila) Obrenović³⁵ je kći gospodara Jovana, mlađeg brata kneza Miloša. Udala se za oficira Čupića³⁶, osnivača „Čupićeve zadužbine”, koji se zbog nje ubio, pa se preudala za Timotija-Tešu Nikolića, koga je izneveravala i živog i mrtvog. 1903. godine izigrala je svekrvu na venčanju Drage Mašin i kralja Aleksandra i vozila se u poslednjim kolima sa starojkom Drage Mašin Simom Nestorovićem (iz Požarevačkog Crnića).

O gospođi Dr. Jovana Cvijića. Gospođa Cvijić, rođena Ljubica Krstić. Mati joj je bila kulturna. Otac Nastas Krstić, rodom iz Svilajнца, kao mlad opančar, a docnije je postao kožarski trgovac. ... Bio je vrlo primitivan i pazio na svaki dinar, da ne štetuje. Jedino je na hranu polagao, ali na pijacu je išao sam sa šegrtom. Tako da mu žena kod sebe ni dinara nije imala. ... Ljubica, kći mu učila je klavir i francuski jezik, ali [ga] nije govorila. Želeo je ćerku da uda samo za trgovca i preko njene volje. Jednog dana do podne dođe Ljubica k meni sva uplakana, jedva izgovarajući: sad mi je otac došao sa Miloradom Nikolićem, galanterijskim trgovcem i jednostavno joj saopštio: „Evo – to ti je verenik”. Tako nešto je i na jugu retkost. Onda potraži ženu u kujni i saopšti joj veridbu. Žena se zaprepastila, ali pogovora nije bilo. ... Pre venčanja dobila je mnogo poklona od ovdašnjih trgovaca, kao i od stranih firmi sa kojima je njen verenik imao trgovačke veze i porudžbine. Ona je i mene nagovarala da se udam za njegovog kompanjona, sa rečima „Vidiš i ti ćeš takve poklone dobiti”. Nije dugo bila srećna, muž joj

³³ kermes – (franc.) narodno veselje, zabava u prirodi. Od kraja XIX veka, pa sve do 1941, najomiljeniji vid zabava Beogradana bili su balovi i kermesi. Sezona balova trajala je od novembra do marta, dok su se kermesi održavali u proleće, leto i ranu jesen.

³⁴ Zbog sukoba sa kraljem Milanom, kraljica Natalija je prvi put napustila zemlju 1887. godine. Septembra 1889. kraljica je izdejstvovala dozvolu za kratke posete sinu, te je ponovo došla u Beograd, ali je 1891. ponovo prognana. Od 1895. je povremeno posećivala sina, sve do njegovog zbližavanja sa Dragom Mašin. Posle bezuspešnih pokušaja da odvрати sina od namere da se oženi Dragom, napustila je Srbiju i više se nikad nije vratila. (Lj. Trgovčević, *Priča jedne kraljice* u: Kraljica Natalija Obrenović, *Moje uspomene*, Beograd 1999, str. 19-46)

³⁵ Ermila Obrenović (1844-1918), kći Jovana i Ane Obrenović.

³⁶ Nikola (Kurtović) Čupić (1836-1870), narodni dobrotvor, unuk (po majci) Stojana Čupića, vojvode iz I i II srpskog ustanka (Zmaja od Noćaja). Svoje imanje ostavio je kao zadužbinu za izdavanje naučnih kniga.

je dobijao nervne nastupe i posle izvesnog vremena umro je. ... Naslednici pok. Milorada rešiše da joj ponude da se namire, i odrediše sumu od 100 000 dinara da joj isplate. Ona je na to pristala.

Tako se sad nađoše i po neki prosiooci, a među njima i Dr. Jovan Cvijić, za koga se i udala. Sa njenim novcem sazidali su kuću u [po njemu kasnije nazvanoj] Cvijićevoj ulici.

III NOŠNJA I OBIČAJI

Nošnja³⁷

Dok sam još bila dete od sedam godina dolazili su kod nas često gospodin i gospođa Pecić, načelnik Ministarstva prosvete na čaj, a vrlo često i posle večere, donosili su nama deci bonbona. Mati je služila čaj sa biskvitima lično umešenim, a najpre se posluživalo slatko od dve sorte. Posle čaja neke fine kolače ili tortu i vino, a docnije jabuke i kafa. Gospođa je bila rođenjem od čuvene familije Dudini. Nosila se po srpski: svilena bluza bela sa crnim svilenim libadetom³⁸, a preko grudi fina bela marama sa fronclama unakrst povezana, da pada malo i na pojas sa lepim briljantskim brošem na grudima. Na glavi tepeluk³⁹ od bisera, pričvršćen sa tankom u boji uvijenom maramom (sa istoka kupljenom) i sa dva prstena provučena marama kroz njih, a prstenje ukrašeno briljantima. A minduše opet briljantske u ušima. Suknja od crne teške svile u struku nešto nabrana, dugačka da se lakovane cipele jedva vide i pozadi šlep. A oko struka u boji, obično bledo plava široka morintik svilena pantljika vezana u čvor i pada u dva kraka do ispod kolena, zvano bajader.... Ta je zvana: srpska nošnja bila skupocena, ali se moda nije menjala, kao sadašnja.

Kad je malo hladnije nosile su se škurtenjice⁴⁰, to je od atlasa⁴¹ gornji deo struka do pojasa sašiven, kožicom postavljen, a oko vrata i na grudi neka kragna od najfinije kožice. A za zimsko vreme crna bunda od atlasa sa rukavima koji se znatno šire ka dlanu od ruke, a iznutra postavljeni sa belom svilom, da lepo izgleda kad se ruka podigne. ... Nošnju koju sam opisala ranije, to je bila bogata nošnja. A nosila se i skromnija nošnja sa fesom na glavi i šamijom oko fesa i sa dva dijamantska prstena, dugačkom suknjom, bez šlepa.

³⁷ Iako je u svojim sećanjima M. Babović Bakić želela da da sliku društvenog života Beograda od 1876. do pedesetih godina XX veka, u delu „Nošnja”, u kome je nastojala da opiše način oblačenja beogradskih gospođa i gospode, ona se zadržala samo na opisu stare srpske građanske nošnje s kraja XIX i početka XX veka. O načinu odevanja u međuratnom Beogradu, opširnije u: Bojana Popović, *Moda u Beogradu 1918-1941*, Beograd 2000.

³⁸ libade – svilena ili somotska gornja odeća do struka, širokih rukava

³⁹ tepeluk – mala kapa koja se nosila navrh glave, ukrašena dukatima, niskama bisera i sličnim ukrasima ili izvezena zlatom ili srmom

⁴⁰ škurtenjica, škurteljka – vrsta gornje haljine sa okovratnikom od samurovine sa dugim rukavima

⁴¹ atlas – sjajna svilena tkanina

Gospoda su nosila štofana odela, grao i braon boje i gerok⁴², a frak za zabave, glase⁴³ rukavice crne, a gospođe bele glase rukavice dugačke. Šešire su gospoda nosila leti slamne, a zimi halbcilindere, tj. glava kruta i okrugla. Cipele su gospođe nosile: lakovane dekolte, šnirane polucipele i visoke na dugmeta ili šnirane. Žene su imale male batist maramice, a muškarci šifonske bele i u boji. Žene su na priredbe nosile lepeze skupocene od perja. A materijal za večernje haljine donošene je iz Beča i Pariza, kao i iz naših dućana. ... A za lice imalo je kod nas dobrih pomada, pudera, ruža i parfema. ... Nakit se nosio: lepe brilijantske minduše, broševi moderni i antika, narukvice (brazletne) i kolije sa brilijantima ili ogrlice od nekoliko niza bisera.

Nameštaj

Bile su sobe sa minderlucima s jastucima pozadi i sa divnim našim pirotskim ćilimovima minderluci pokriveni, kao i izvešani ćilimi po zidovima. Uvek na stolu pribor za pušenje. A još u mom detinjstvu 1886. godine bilo je lepog modernog nameštaja, dosta je nabavljano iz Novog Sada, kao bidermajer stil⁴⁴ i drugih vrlo lepo izrađenih. Pored spavaće sobe, nameštaj lep za trpezariju i za salone, od mahagoni drveta, kanabeta i fotelje pri vrhu sedefom ukrašene. Docnije je i iz Engleske donošene po porudžbini lep nameštaj u stilu.

Dok nije bilo elektrike bile su lampe za sobe gde se čita, a stakleni lepo izrađeni polileji sa milikerc⁴⁵ svećama. Usto ogledala lepa šlifovana, slike u lepim ramovima, etažeri sa saksijama i zelenim puzavicama. Pored vazni s cvećem, još su se domovi ukrašavali sa lepim palmama. ... Posle turskog odlaska kod nas se vrlo naglo u svemu preobražaj učinio.

Posluženje

Kad neko od muškaraca svrati pred podne, dobije za posluženje rakiju i usto malo za meze slaninu suhu užičku prošaranu s mesom ili čvarke i dr. Šta se nađe u kući.

Posle ručka slatko i crna kafa (turska) dosta jaka ali ne mnogo slatka ali da bude kajmaklija. I gospođe koje svrate popodne na kratko – slatko i kafa. Predveče rakija ili liker.

Prijateljice ranijih godina pozivane su na užinu, tj. prvo slatko, pa onda bela kafa ili čokolada sa šlagom i milihbrotom. Pa onda kolači, pa torta i kompot. Docnije se to izgubilo, pa se zvalo u određen dan na čaj. To je bilo posle Prvog svetskog rata. ... Čaj se služio sa limunom, rumom ili mlekom, usto sendviči vrlo lepo spremeni sa ruskom

⁴² gerok – vrsta muškog kaputa sa dugim peševima

⁴³ glase – svila protkana zlatom ili srebrom, sjajna tkanina

⁴⁴ bidermajer (Biedermeier) – stilsko razdoblje u umetnosti Srednje Evrope, otprilike između 1815. i 1848, čiji je idejni predvodnik bio srednji građanski stalež. Ovaj stil karakterišu praktičnost, udobnost i besprekornost zanata. Kod nas se bidermajer javlja oko 1820. u vojvodanskoj građanskoj sredini u novim oblicima nameštaja, posuda i nošnje.

⁴⁵ milikerc - sveće od belog voska

salatom, sa puterom ozgo šunka, salama, kuvana jaja, ringlice i ako se ima kavijara.⁴⁶ Tu se pokazuje naročiti dar, jer to sama domaćica sprema. Zatim slani prutići s kimom, paštete. Ako neko voli slatkiše uz čaj dobije: biskvite, holifne i sl. Docnije dolazi torta i krem.

Kolači. Naša čuvena gibanica sa sirom i kajmakom. Pita zeljanica sa sirom i mnogo jaja od projinog brašna, kao i od belog brašna. Savijače (štrudle) od sira, mesa, jabuka, bundeva, griza i kad je post od kisela kupusa.

Krofne, kohovi, pudinzi i dr.

Kolači za popodne: mešani uticajem od Turaka, kao: gurabije, tatlije (urmašice), kadaif i baklava. Sad naši: vanilice, štanglice od oraja, muškacone iz starijeg doba, a posle imali smo: kuvar bečki i nešto docnije i naš kuvar.

4. Jela

Pored naših jela, mi smo dosta i od Grka primili, pa ih usvojili kao naša. ... Evo naših jela: čorba jagnjeća, sarma jagnjeća, kuvano zelje sa jagnjetinom, kapama. Sarma od kisela kupusa sa suvim svinjskim mesom sa slaninicom i sa kobasicama kuvana. Musaka od krompira (zimi), musaka od pohovanih tikvica (leti) i musaka od pohovanih plavih patlidžana (u jesen). Janija, papazjanija – lonac, punjene tikvice, babure. Čevap od svinjskog mesa pečen na ražnju ili u šerpi. Biftek filovan ili biftek s jajima. Pržena rozbratna, ćufteta, ćevapčići na roštilju. Špikovan jagnjeći but. Škembici, raznjici na roštilju. Bečka i pariška šnicla. Pečeno jagnje i prase dosta često. Pečurke na razne načine. Ribe: čorba od štuke, kečiga s majonezom i smuđ, šaran na luku. Somovina pržena i u marinatu. Tartar sos. Srnetina sa lovačkim sosom. Zec špikovan, pečen, preliven sa mileramom. Od pernate živine razna jela. I ostrige (kamenice), ko ih voli sa limunom, sardine, tunjine i dr.

5. Zimnica

Preko celog leta svaka domaćica kuva slatka: od ruže, jagoda, višanja marela, trešanja, kajsija, bresaka, šljiva, od kore lubenica i od tikava i na kraju od dunja i grožđa i dr. ...

6. Pića

Kod nas se pije s jeseni slatko vino – šira. ... Pivo se pije, čuveno u ranije vreme Vajfertovo, posle su donošena i sa strane belo i crno pivo. Vino se najviše pije negotinsko, smederevsko i dr. Čuvena je i pitka tamjanika. ... Takođe mostarska čuvena „Žilavka“. Belo vino „Ružica“. Čuven je i „Bermet“ karlovački, pa malaga, dalmatinski prošek i italijanska malvasija.

⁴⁶ U Beogradu je, u ono vreme, postojalo nekoliko vrhunskih delikatesnih radnji, koje su, i za današnje uslove, nudile vrlo luksuzne prehrambene proizvode, poput radnje *Perola*, na mestu današnjeg C-marketeta preko puta palate Albanija, ili radnje iz i danas poznatog lanca *Julius Meinl*.

Razni likeri koji se donose sa strane, a i naše domaćice izvanredno spravljaju likere. ... Boza, piće od kukuruznog brašna, vrlo zdravo. Dok sam bila dete raznosio je po kućama salepdžija salep⁴⁷ u šoljicama posut ozgo isiotom⁴⁸, vrlo dobar za slab stomak. Ali je posle zabranjen.⁴⁹ ... Piju se tejovi, prvo čaj, pa kamilica, lipov tej, od nane, šipka i dr.

Kod nas se pije rakija: šljivovica i komovica, usto mezeluci: užička pršuta svinjska i goveda, suva slanina, ražnjići, ćevapčići, pihtije, škembici, vešalice i slična gurmanska jela a usto krastavci, ljute paprike, feferoni i razne salate. Pije se i pelinkovac radi stomaka, da ga lečimo od raznih gurmanskih specijaliteta.⁵⁰

7. Uoči svadbe

Kad se devojka veri, pošto se raspitalo za dotičnog mladića kakav je, utvrdi se dan kada će on doći sa svojim i dati joj prsten. To se obavlja u najužem porodičnom krugu. Tom prilikom se odredi dan kad će se devojka pred sveštenikom, kao i on ispitati. ... Kad dođe taj dan sto je vrlo lepo udešen, okićen i ozgo vase sa buketima cveća. Verenica je tog dana dobila od verenika nakit u brilijantima, koji od njega, od njegove majke i sestre i od bliskih rođaka. Nakit se sastoji od ogrlice, broša i narukvice, može još koji prsten. Ručak bude izvrstan: predjelo i sve fina jela, kao kečiga sa majonezom, pečenje ćureće i praseće, koh, torte, kolači, kremovi. Usto najskuplja vina, pivo i crna kafa. Poslepodne služe se sendviči, pivo i kolači sa vinom i crna kafa, sve do 9 sati uveče. I muzika se nabavi i peva se do mile volje. Prilikom prstena devojčini roditelji objave koliko daju ćerki u miraz. To možda nije lepo, ali oni to zato hoće javno da kažu, da im se docnije ne prebaci da nisu dali ništa.

Uoči svadbe. Mladoženja drži momačko veče sa drugovima. To veče ne dolazi kod devojke. A devojka provodi sa drugaricama i vezuje trobojke (uzane pantlike) na ruzmarin, koje će sutradan pre venčanja zadenuti vereniku, kumovima, rodbini i prijateljima sa obe strane.

Sutradan devojku drugarice i njena rodbina oblače i nameštaju joj venac i veo preko glave, koji se preko bele svilene haljine spušta do dole. Haljina joj je do grla zakopčana s dugim rukavima, a dole se spušta u šlep, koji joj dve devojčice pridržavaju pri hodu. Mirtin cvet joj na grudima prikačen.

⁴⁷ salep - toplo, zaslađeno, sluzavo piće, koje se pravi od korena istoimene biljke. Ovo piće je postalo „opšte mesto” u sećanjima na detinjstvo skoro svih savremenika na prelasku dva veka.

⁴⁸ isiot - začin koji se dobija od tropskih biljaka

⁴⁹ Još sredinom XIX veka, pioniri srpskog saniteta dr Emerik Lindenmajer i dr Karel Pacek, podneli su zahtev Kneževoj kancelariji i Sovetu da se hrana i piće koji se prodaju na ulicama (krezle, salep), redovno zdravstveno kontrolišu i da se u tu svrhu oforme higijeničarske patrola, ali je ovaj njihov zahtev odbijen (dr V. Mihailović, *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji 1804-1860*, Beograd 1951). Ulična hrana i piće nestali su sa beogradskih ulica tek posle Prvog svetskog rata.

⁵⁰ Sličan opis hrane i pića koji su se jeli u Beogradu, daje i Miloš Crnjanski u bedekeru Beograd (Belgrade), objavljenom 1936. na francuskom, u izdanju Centralnog pres-biroa (M. Crnjanski, *Beograd*, Beograd 1999, str. 43-47)

Roditelji su joj svečano obučeni, kao i sestre i braća ukoliko ih ima. Kad se verenik i njegovi dovezu do kuće, muzika ih dočeka, a on može da vidi mladu tek kad mu se dozvoli. Najstariji brat je izvede iz kuće, a muzika zasvira: *lepu Smilju izvedoše, svi je svati izljubiše* itd.

Uđe mlada u kola sa časnicima, kola su okićena vencem od ruža, a verenik ne ide s njom u kola. Posle venčanja i čestitanja, mladoženja seda sa mladom u kola, a okupljena deca se deru: *kume, izgore ti kesa*, a kum prosipa više puta sitan novac.

Posle venčanja ručak bude kod kuće mladoženje ili u kafani, ako ima mnogo zvanica. Ručak je gala i čak se služi i šampanjac. Posle podne sede gosti do 8 sati. Posle podne se igra i peva se. Na kraju se svira kolo (zaboravila sam naziv) kao znak da se gosti rasturaju.

8. Trke

Pre Prvog svetskog rata i muški i ženski svet u Beogradu išao je na trke, koje je priređivalo „Kolo jahača” u Topčideru kod Careve ćuprije, gde se i sad trke održavaju.⁵¹

9. Kola

Srbijanka – otvara se bal, srba, gručanka, zupčanka, vranjanka, valjevka, mačvanka, čačanka, kokonješte, sremčica, šumadinka, đurđevka itd.

Pesme iz raznih kola:

Man` se Anka đavolastih đaka, đaci su đavoli, profesori još gori, a trgovci mladi momci, što s` kartaju s novci.

I ja mati i ja bi se udala, il` za diku moga, il` drugog nikoga.

Sitnu malenu ne uzimaj za ženu, već uzmi ko mene da ti srce ne vene. Onog malog ko puža ne uzimaj za muža, već uzmi ko mene da ti srce ne vene.

Oj devojko rokoko, ne ljubi te makar ko, već te ljubi oficir, srpskog oca, srpski sin.

10. Pesme koje su pevane

Te su pesme pevane kako na poselima i u veselim prilikama u porodicama i u društvenim krugovima. Pevane su i po kafanama manjim i većim. Kako u Skadarliji, Dorćolu, Čuburi i drugim mestima. Pevali su pojedinci dobri pevači kakvih smo imali i pre i posle, a pevali su i po čitavo društvo koje se okupljalo oko pesme i čašice.

⁵¹ Konjske trke održavane su u Srbiji još za vreme prve vlade Miloša Obrenovića, ali je tek 1890. u Beogradu osnovano Kolo jahača „Knez Mihailo”. U početku su se konjske trke redovno održavale na Banjici, a uoči balkanskih ratova trkalište je preseljeno kod Careve ćuprije na Topčideru, gde je 1911. održan prvi srpski derbi. U međuratnom periodu su se na hipodromu kod Careve ćuprije svake nedelje i prazničnim danima, od proleća do jeseni, održavale trke, a najznačajnija je bila trka „Jugoslovenski derbi”.

„Ali paša”, „Sinoć mi je dolazio Gojko”, „Jesenje lišće”, „Curo garava”, „Otvori mi mali pendžer”; „Žalim te momče”, „Ramona”, „Oj cico Mico gde si zaspala”, „Dano Danče”, „Crven fesić”, „Maro Resavkinjo”...

*

Sećanje na 29. maj 1903. godine

Pogibija kralja Aleksandra i kraljice Drage. Pad Obrenovića dinastije. Narod je bio razočaran u kralja zbog njegovog venčanja sa Dragom, udovicom mnogo starijom od njega. Zato se i stvorila zavera.

Nekoliko dana pre 29. maja moja mi mati skrene pažnju (već sam bila udata) da kad polazim u varoš, da ne idem pored ograde ispred starog nekadašnjeg dvora, gde je svirala muzika kraljeve garde. Izgleda da je mome ocu nešto poverio jedan od njegovih kolega, da se može nešto rđavo dogoditi kraljevom paru. Ali sa naročitom opomenom da nikome ne govori. Moji su stanovali u Svetogorskoj ulici, a ja u Krunskoj 27.

Kad ujutru oko 5 sati neko zalupa jače na našem ulazu, to je bilo 29. maja, kad mi iznenađeni takvim lupanjem rano, videsmo devojkicu moje majke, koja nam uzbuđenim glasom počeo govoriti: kako spavate, zar ne znate šta se događa u dvoru, ubijen je kralj i kraljica i neki oficiri, ađutanti i mnoge od njih pronose pored vaše kuće u vojnu bolnicu u Studeničkoj ulici i sad se može videti pokapana krv po trotoaru. Ja izađoh na kapiju i videh krv, trgoh se i udoh u kuću. Docnije je bilo naredeno i oprali su krv sa trotoara. Svet se takođe povukao u svoje domove. Dalje mi je pričala kako je moj brat došao u zoru kući. Oni su čuli u 2 sata noću pucnjavu iz dvora, ali nisu znali šta se događa.

Kad malo docnije počeo prolaziti čete vojnika sve zakićeni lišćem iza uva i radosno marširaju vičući „Živeo kralj Petar Karadorđević”. Takođe su i dvor čuvali.

Posle sam čula od moga brata da je pošao iz kafane na Terazijama dvorskom ulicom kući sa još jednim kolegom i tu u dvorskoj ulici kod „Lire” naredio mu general Mišić⁵², koji je tu s vojskom zaposeo dvor, da tu ostane, da se ne sme maći, inače će biti ubijen, takođe su još neke zadržali koji su tuda naišli, jer u to vreme još nije bio ubijen kraljevski par, bojali su se da ih neko ne izda. Kad je sve bilo svršeno, pustili su ih kućama.

Od naše kuće prvi ćošak niže s druge strane bila je kuća na ćošku kraljice Drage. Bio je visoki parter. Iz te kuće su izvedena braća⁵³ kraljice Drage i u Komandi streljani, a ostale su dve sestre kraljičine, neudate, koje su bile zaključane u kući.

Doista to je tako bilo, videla sam s prozora kad je dolazio Voja Tankosić⁵⁴ najmlađi zaverenik, mlad oficir i sa ključem otvara kapiju i tamo ulazi da ih obide i da vidi

⁵² U pitanju je general Petar Mišić (1863-1921), jedan od zaverenika u Majskom prevratu, profesor Vojne akademije. Iako je 1906. bio penzionisan, proizveden je za generala 21. oktobra 1918.

⁵³ Nikola i Nikodije Lunjevica.

⁵⁴ Vojislav Tankosić (1881-1915) jedan od najaktivnijih mladih oficira koji je učestvovao u Majskom prevratu. Bio je i u vezi sa atentatorima na prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Prilikom predaje ultimatumu Srbiji, 23. jula 1914, u sedmoj tački je zahtevano hapšenje Vojislava Tankosića, što je i učinjeno iste večeri. Kada je Tankosić pušten iz zatvora, zajedno sa delom „crnorukaca” držao je politički važna mesta u vojsci i bio jedan od komandanata dobrovoljačkih jedinica.

ako im šta treba, to mu je bilo stavljeno u dužnost za celo vreme, dok ih nisu sproveli za Švajcarsku. Kad pominjem Vojislava Tankosića, njegovu su glavu tražili Nemci u Svetskom ratu, mnogo su ga se bojali i nisu verovali da je poginuo u borbi protiv Austrije 1915 godine. ... Dodatak o Voji Tankosiću. On je kao zaverenik po činu bio potporučnik, radio je sve po naredbi Dimitrijevića (Apisa), na izgled je bio slab i sitan, ali surove neobuzdane prirode. On je komandovao streljanjem obojice kraljičine braće. Sve što je radio smatrao je da vrši patriotsku dužnost.

Početakom 1915⁵⁵ saopštio je Tankosić Dimitrijeviću da su mu se javila dva mladića iz Bosne i saopštili mu da su oni došli u ime grupe omladinaca, koja je rešila da ubije prestolonaslednika Ferdinanda prilikom njegovog dolaska u Sarajevo. Oni su tražili savete i uputstva. Dimitrijević je prihvatio i rekao Tankosiću da pouči ova dva mladića u rukovanju oružjem. Tankosić je to i učinio, i oni su posle toga otišli. I atentat je izvršen. A kad je docnije nastupio rat sa Austrijom Voja Tankosić je poginuo 1915 godine.

IV RATOWI

1. Balkanski ratovi 1912-1913

Savez Srba i Bugara proširio se i na Crnu Goru i Grčku i tako se stvorio Balkanski savez. Mi smo hteli da dobijemo izlaz na Jegejsko more i Crno more i da oslobodimo narode: Makedonije, Kosova i Metohije i Novopazarskog Sandžaka. Turska je objavila mobilizaciju. Istog dana objaviše mobilizaciju: Srbija, Crna Gora i Grčka 30. septembra 1912. godine. ... Tako pođe naša hrabra vojska sa saveznicima protiv Turske, da oslobodi potlačene narode, da povrati bivše gradove i prestonice Nemanjića i cara Dušana i naše velelepne manastire, zadužbine naših vladara i njihovo poslednje utočište u kojima su poneki od njih proveli.

Sazvana je Londonska konferencija, gde je 1913. godine zaključen mir. U Evropi su Turskoj određene granice: linija Enos-Midija, Turskoj ostade samo Carigrad sa okolinom. Londonska konferencija je takođe rešila da se na Balkanu osnuje nova država Albanija, to je bio uticaj Austrije, jer spajanje Crne Gore i Srbije nije volela Austro-Ugarska, jer joj je bilo presečeno prodiranje preko Sandžaka u Makedoniju i na izlaz na more. U Balkanskom ratu oslobođeni su : Makedonci, Srbi, „Šiptari“ do Kosova i Metohije, Crnogorci, Grci i Bugari.

II Balkanski rat 1913. godine

Bugarska je prekinula savez sa Srbijom zbog Vardarske Makedonije. Bugarski kralj Ferdinand izdao je 15. juna 1913. godine naređenje svojim trupama da izvrše napad noću preko demarkacione linije na srpsku vojsku. U to vreme Bugari izvršiše prepad na srpski logor, posle posete srpskih oficira i u gostima u logoru bugarskih

⁵⁵ Ovdje je u pitanju 1914. godina.

oficira nastalo je zversko ubijanje velikog broja naših oficira. Tom prilikom poginuo je i major Milan Vasić. Opisano je u pesmama Vojislava Ilića-Mlađeg u zbirci „Krvavi cvetovi” i „Novi krvavi cvetovi”. Moja zabeleška o imenima tih oficira, koje sam lično poznavala, izgubljena je u izbeglištvu. ... Taj rat je stajao Srbiju 40 000 mrtvih i ranjenih, među kojima su mnogi umrli od kolere. Centralne sile su pridobile Bugarsku na svoju stranu. Makedonija je bila podeljena na tri države: Bugarsku, Srbiju i Grčku.

2. Prvi svetski rat 1914-1915

... Ja ću ovde opisivati samo gde sam se ja sa porodicom kretala. Moj suprug kao rezervni major je određen da bude od strane Ministarstva saobraćaja u Nišu na železničkoj stanici, a Milan Nedić kao vojna vlast.

Tako sam ja u brizi provela s decom u Beogradu, čuli smo da je na Varoš kapiji jedno topovsko đule pogodilo ćerku knjižara Valožića⁵⁶. Iznenada posle nekoliko dana posla mi moj suprug poruku po jednom mladom poslužtelju da mi ovaj pomogne, da nam nađe kola i da nas doprati do Niša. Voza nije bilo do Ralje. Tako deca sedoše u kola i ja s njima i nešto stvari ponesosmo. Usput smo sretali izbeglice, što je vrlo tužnu sliku davalo i našu vojsku. U Ralji nas dočeka šef stanice Magdić, oni nam se nađoše i smestiše nas tu na stanici, dok ne dođe voz za dalje putovanje. U sumrak dođe voz i pomogoše nam da uđemo u „X” vagon. Tu je bilo puno naših izbeglica, kao i Dr. Pavle Marinković, ministar sa suprugom i njena familija, Veljkovići i drugi. ... U zoru stigismo u Niš... U Nišu je bilo puno naših izbeglica, s kojima se svakodnevno sretasmo i razgovarasmo se i u razgovoru izmenjasmo naše brige za budućnost. Hranili smo se iz kafane, kujnu nismo imali. Mesili smo kolače i slali na furunu. A u pretsoblju imali smo poveći primus za kuvanje mleka i jaja, a po neki put i šato od vina sa piškotama, služeći naše prijatelje inženjere sa gospođama. Po neki put se čula i neka pesma da se naši jadi zaborave i da decu okuražimo u ovim našim nezgodama. Deca još nisu bila svesna šta ih očekuje.

Zlo beše kad se kod nas pojavi pegavac. Onda nismo smeli iz kuće da izađemo. Pustila sam da se mala deca igraju „žandara”, a devojičice sa gospođom Draginjom Ilić „Lore”.

Mene su poznanici često opominjali da treba da krenem za Solun, da je nastalo krajnje vreme, ali moj suprug nije hteo ni da čuje, jer nije verovao da ćemo biti potlačeni od neprijatelja. ... Tako ja ne odoh ni do Soluna, ni do Francuske da budem u Slobodi, već ostadoh da budem s decom u ropstvu. Kad je neprijatelj počeo da nadire ka Vranju, onda se reši moj suprug da nas povede u Prištinu. Kad sam uzimala karte da tamo idemo na stanici, dva ministra su se začudili što ne idem ka Vranju dole pa za Solun, jer vele još se danas može vozom poći. Ja rekoh tako je želja moga supruga, ne mogu menjati put. Moga supruga su izvestili da su u Prištini zauzeti stanovi za nas i da

⁵⁶ U pitanju je čuvena knjižara Velimira Valožića (1812-1887), koja se nalazila u Pop Lukinoj ulici, na Varoš kapiji. Ova knjižara uspešno je poslovala sa celom Srbijom, Vojvodinom, Pragom, Bečom, Berlinom, Parizom i Milanom poslednje tri decenije XIX veka, a Valožićevi naslednici su je vodili do oko 1935. godine

je onda tamo sigurno. Tako stigismo u Prištinu, gde nas naši dočekaše i začudiše se što smo tu došli. Nađoše nam neku veliku sobu na spratu, patos rastočen, kad se umivamo nekom curi dole na glavu, beše neki Grk pa dotrča i kuka.

Osvanuo je 27. oktobar dan Svete Petke, naše slave, kad me izvesti u 6 sati izjutra gradonačelnik da se bije boj iza Kačanika i da Bugari mogu naskoro da uđu u Prištinu i da se ja ne brinem, vodiće brigu za moju porodicu i mene, kad on pođe povešće i nas. Ja mu se najlepše zahvalih, poručivši mu da je po mene došao moj suprug, koji će nas izvesti iz Prištine. ...

Čim smo izašli iz varoši na poljanu, stadoše naši kočijaši⁵⁷ iznenada i Šaban izvadi iz svoje bisage poveći komad crne pogače – lepinje, izlomi komad i pojede, pa onda izlomi drugo parče pogače i pruži meni, ja ga odmah počeh gristi, pa komad mome suprugu dade, posle pruži mojoj prijateljici i mojoj deci, videh grozu u očima moje prijateljice i dece, ali ih ja presekoh pogledom na poslušnost. Znala sam još iz istorije koju sam nekad učila da je to njihova „besa”⁵⁸, da će nas štititi i od svakog zla braniti.

... Tako mi malo milom, malo silom stigismo do Kruševca.⁵⁹ Tu nas moj suprug smesti u kancelariju naše bivše železnice. ... Tu je doskora naš Državni savet držao sednice, predsednik im je bio gospodin Živan Živadinović. ... Moj suprug je samo toliko imao vremena da dočeka da nam nabavi mast i još nešto za jelo, a za ostalo se dogovorio sa gospodinom Janjuševićem⁶⁰ da se postara za daske i nogare da nam sa Jastrepcu nabavi. I tako se moj suprug oprostio sa nama, ode na Rašku, odakle ima da bude dalje raspoređen. Obećao je da će nas obići još koji put, ali to ne bi. Tek po svršetku rata.

... Posle četiri dana neprijatelj je ušao u Kruševac. Sutradan dođe moja mati, otac i sa svojim unucima od moje pokojne setre. I njih kod nas smestimo, samo me je hodnik razdvajao od njih. Sad mi je lakše bilo. Moj zet upravnik Senjskog rudnika Sava Novaković nagovarao me je da bežim s njim i njegovom decom, imao je četvoro kola sa arnjevima. Ali ja ne pristadoh, bojala sam se puta kroz Albaniju.

Da sam ja rešavala, bila bi sa decom u Francuskoj, ali sam se morala povinovati svome suprugu (nismo bili ravnopravni), koji nije nikako verovao da će doživeti slom naše države. Tako sam ostala da robujem! Jedina uteha, bar sam ostala u svojoj zemlji. Izbeglice nisu nigde dobrodošle.

Nikad tužnije slike nisam videla, no to naše otstupanje. ... Sad nam se javi pukovnik Dragomir Paljić, koji nas dobro poznašao i koji je imao naređenje da se pos-

⁵⁷ M. Babović Bakić prethodno navodi da su im kočijaši bili „Arnauti”.

⁵⁸ besa - (arb.) data reč, svečano obećanje

⁵⁹ Hronologiju putovanja od Prištine do Kruševca jako je teško pratiti, zato što je jedini datum koji M. Babović Bakić pominje 27. oktobar, kada oni napuštaju Prištinu. S obzirom da pominje prolazak kroz Podujevo, Kuršumlijsku banju, Kuršumliju (gde su noćivali) pretpostavljamo da su u Kruševac stigli krajem oktobra, početkom novembra.

⁶⁰ M. Babović Bakić na jednom mestu pominje da ih je u Kruševcu dočekao „Janjušević, inženjer, koji je ramljao na jednu nogu, zato je oslobođen od vojske”.

lednji odavde povuče, a pre toga da uništi sve magacine sa barutom i ostalim čime bi se koristio neprijatelj i upozorio nas kad će to nastupiti da otvorimo prozore i vrata. I doista eksplozija je bila vrlo jaka. Svet se uplašio. Naše se vlasti povukoše. Nasta bezvlašće, dođe noć, ne spavam, samo slušam kako se u gornjoj ulici obijaju dućani, roba se izvlači, negde vlasnik sklanja, a negde se krade. Sutradan čujemo i vidimo kako to izgleda, pa se u kuće povlačimo. Druga noć beše tako isto, noć straha i užasa. Treći dan dođe nam neprijatelj oko deset sati do podne. Ne prođe mnogo, još do podne dođoše tri oficira Austrijanaca, kao izviđači da nemamo oružja u kući ili podrumu, a posle da vidi ima li mesta za stanovanje.

Najžalosnije je bilo noću kad čujemo pucanje, jeza nas prođe, ja tiho upitam prijateljicu koja spava u mojoj sobi: jesi li čula, ona tiho odgovara čula sam. To biva po nekoliko puta noću i u ranu zoru.

Više Kruševca nalazi se brdo zvano „Bagdala” na kome su naše na smrt osudene streljali. Idućih dana čujemo zašto i koga su streljali, a za tolike druge ne doznadosmo nikad. To su nam bili najteži trenutci.

Tako smo živeli u to zimnje doba, jedva čekajući da odemo odavde. Kad nam dođe iznenada jedan stariji poslužitelj iz Železničke direkcije i ponudi mi se samo ako hoću da me otprati do Paraćina, odakle je on došao. Reče mi da je tamo gradonačelnik Jovan Sjenicki⁶¹, moj bivši školski drug iz gimnazije i da će mi se on naći na usluzi i da mi nađe stan i da nabavim namirnice, i da budem tamo kratko vreme dok ih ne nabavim, jer ih tamo ima u izobilju. ... Nagovorih i moje roditelje da pođu s nama i tako mi svi pođosmo početkom januara za Paraćin. U Paraćinu smo dobili lep stan u glavnoj ulici na spratu a vizavi od nas stanovao je nemački komandant. Iznenedismo se kad vidismo u izlozima puno raznih namirnica, šta više i lepih kolača. U Kruševcu toga nije bilo. Ovde neprijatelj nije još sve oduzeo. Tu su bili Austrijanci i Nemci. Odmah sam počela kupovati mast i brašno. Dok nas posle sedam dana jedne noći 27. januara iznenada po snežnoj vejavici oko devet sati čusmo trupkanje, ko kad vojska nastupa, pođoh na prozor i ugledah Bugare, to mi bi neprijatno. ...

I u Paraćinu je bilo naših izbeglica. Otac mi se razboleo, izgleda od zapaljenja pluća, ali je morao s nama poći na put. Posle sedmodnevnog bavljenja u drugom stanu⁶², moradosmo se rešiti da pođemo na put za Beograd. ... Vozom stigismo u Beograd 1916. godine. ... Ovde smo se morali odmah javiti da nas vlast sasluša i da dobijemo prijavu. To je bila zgrada Džokej kluba (posle rata).

...
Zatekla sam sva vrata otvorena, u kuću ulazi ko hoće i uzima šta hoće. Naidoh na jednu ženu koja iznosi belu haljinicu od ćerke, a ja je upitah zašto to nosi i oteh joj iz

⁶¹ Jovan Sjenicki je ostavio svoja sećanja na period okupacije (J. Sjenicki, *Uspomene iz okupacije*, Beograd 1930), a opširnije o okupaciji i u: Božica B. Mladenović, *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni u Srbiji 1916-1918*, Beograd 2000. i Maksimović St, *Uspomene iz okupacije Nemačke, Austrougarske i Bugarske 1914-1918*, Beograd 1919.

⁶² Po dolasku Bugara, porodica M. Babović Bakić morala je da im ustupi stan u kome je stanovala sa porodicom i da pređe u dve sobe na drugoj strani glavne ulice.

ruku, a ona se brani da je uzela da briše prozore u stanu guvernera i zato joj treba. Ormani otvoreni i sav veš koji nisam mogla poneti, odnet je. Lusteri odnešeni, duška nema, feder madraci u avliji na snegu i blatu, slika nema, zavesa i dr. Moj fini u salonu nameštaj, venecijanski duborez samo jedna fotelja i hoklica, jedino ogledala nisu razbijena. U kuhni ničega, osim šporeta. To se ne može opisati.

Moj suprug i moj brat tražili su me preko Crvenog krsta, da čuju šta je s nama. Slali su mi oboje novac, moj suprug preko (ne sećam se koje) banke, a brat preko oca. Ali ja im se duže nisam htela javljati kad su me ovde ostavili sa šestoro dece, bila sam ljuta na njih.

Te jeseni vladala je španska groznica⁶³ od koje su mi sva deca болоvala, mlađa lakše, a starija teže i opasnije. Tako mi je najstarija kći dobila špansku groznicu sa komplikacijama, te je dugo болоvala i nije mogla na njenu veliku žalost da dočeka našu vojsku pri oslobođenju. Meni se i majka razbole i na dva dana pred kraj rata umre u šezdeset drugoj godini.

Poslednjih četiri dana nismo smeli izlaziti posle sedam sati uveče, da ne bi videli kako se njihove trupe povlače. Tako jedno rano jutro oko četiri sata pojavi se fon Remen⁶⁴, bivši guverner, izađe iz kapije, ali ne odmah u kola, već stade vizavi stana, obojene glave i tu jednome od svojih predade sablju, koju ovaj na pola prelomi, skide sa glave šapku i otkide mu kokardu i baci, tako isto i sva obeležja (ordene) sa grudi i sve to pogazi. Pošto nije uspeo u toj zemlji, gde je imao vrhovnu vlast, morao je za kaznu da doživi da se degradira na ovaj način. Bio je bled kao krpa. Onda su ga smestili u kola i otišao je u svoju zemlju da odgovara pred vojnim sudom. Svi su se radovali takvom njegovom kraju jer je bio nemilostiv.

Sad su naše ulice opustele, ali zamalo, jer devetnaestog oktobra 1918. godine u 10 sati pre podne uđe naša vojska, dočekana sa retkim oduševljenjem. ... Dođe i moj suprug sav srećan da je zatekao svu decu živu, a i brat mi posle dođe, ali majku ne nađe. I tako se svrši Prvi svetski rat, koji je trajao četiri godine. Istorija ima da kaže dalje.

3. Drugi svetski rat 1941-1945

UOČI II SVETSKOG RATA 1940 GODINE

Dođe nam zima 1940 godine. Pratili smo sa zebnjom Hitlerove najezde i njegova brza osvajanja. Često smo se sastajali sa prijateljima i razgovarali o situaciji. Tako

⁶³ Pojava epidemije „španske groznice“ (vrste gripa, nazvane tako zbog toga što su se prvi slučajevi bolesti pojavili u Španiji, i od koje je već u proleće 1918. obolelo oko 100 000 ljudi) u Beogradu i okupiranoj Srbiji pojavila se skoro istovremeno sa povlačenjem neprijateljske vojske. Početkom aprila 1918. „španska groznica“ se pojavila među našim vojnicima na Krfu, a jula meseca na Solunskom frontu. Opširnije u: prof. Br. A. Radosavljević, *O influenci po svojim i tuđim iskustvima u toku svetskog rata*, u V. Stanojević, *Istorija srpskog vojnog saniteta; Naše ratno sanitetsko iskustvo*, Beograd 1925, str. 470-487. (reprint 1992, priredili M. Perišić i M. Jovanović)

⁶⁴ Adolf fon Remen, baron, austrougarski general. Austrougarska je u okupiranim oblastima u Srbiji organizovala Vojni generalni guvernerman. Prvi guverner bio je general Johan grof Salis-Sevis, koji je na dužnost stupio 3. januara 1916, ali ga je već 26. jula 1916. zamenio general Adolf baron fon Remen, koji je na toj dužnosti ostao do kraja rata.

jednom prilikom iskupilo se više mojih prijateljica kod mene, sve su bile jako zabrinute ne samo za svoj život i svoje porodice, već su govorile i jadale se gde će svoju imovinu da sklone.

7. februara 1941. godine dala sam godišnji parastos svome suprugu koji je od gripa umro. Ostadoh sama da brinem za decu, koja su već bila velika. Ako se zarati, sinovi mi moraju ići u rat. Imala sam opravke u celoj kući, pa sam privremeno našla stan čak u Kralja Petra ulici i početkom marta meseca preselih samo jednu spavaću sobu. Ali dođe 27. mart i kod nas prevrat. Neprijatelj sve bliže i ja odoh u Vrnjačku Banju, posle mi dođe snaha i unuk, a docnije i kći sa petoro dece da se sklone. ... Moji sinovi odoše svaki da se javi svojoj komandi. Stariji sin je bio sa službom u Sremskoj Mitrovici, docnije nam je pričao kako je sa vosjkom prolazio kroz Beograd i video da mu kuća gori od zapaljive bombe, ali nije smeo da napusti stroj i tako nam je kuća sasvim izgorela. On je do Čačka išao i tamo bi raspušten, izgubismo rat i vratio se kući, a docnije je bio premešten za Negotin. A mlađi sin je išao ka bugarskoj granici. Prvo je bio u Požarevcu, dotle je pisao, pa dalje nisam dugo imala vesti od njega.

6. aprila počeo je rat kod nas. Počeo je svet da beži iz Vrnjačke Banje i ja odoh sa snajom i unukom više Goča u selo Stanišince. ... Tu dočekasmo i sneg. Ovde neprijatelja nije bilo. ... Naš gazda imao je dole bliže banji opet jedno veliko imanje i tri kuće i čim mi je našao kola preselih se dole da budem bliže banji. ... Tu nisam bila dugo, odoh dole u Vrnjačku Banju, provedoh Uskrs i posle dosta ubrzo odoh za Beograd. Tu nadoh na veliku radost i mladeg sina, koji se jedva izbavio i krio se i dugo putovao do Beograda. I od njega čuh da mi je tu i stariji sin. Dođe mi i druga ćerka sa decom iz Sarajeva, a njen muž je stigao i ranije, jer su ga tamo hapsili. Sad je ovde pod okupacijom radio privatno kao lekar. Samo i on ne bi dugo sa porodicom, umre od sepse 1942. godine. Tako se teško živelo pod okupacijom, jela se proja i sa strahom se živelo od neprijatelja. Rat se oduži. Hitler je samo pretio. Zabranjivali su i radio da slušamo. Tako smo provodili 1942. i 1943. godinu, nisam zapisivala ništa.

GODINA 1944.

Kako su se događaji i bombardovanja kod nas ređali⁶⁵

16. april. Uskrs.⁶⁶ Svi smo se mi spremali za praznični ručak, ne sanjajući šta će nam se dogoditi. Kad u 12 časova [poče] jako bombardovanje, sidosmo u podrum.⁶⁷ Posle smo čuli da je u Krunskoj ulici porodilište pogođeno. Ja docnije pođoh da obidem kuće gde stanuju naši. ... Svratih do sina Voje, njega nema, na stolu mu stoji šah, kolači i dr, ništa nije ni dirnuo. Odem kod Ruže najstarije kćeri, tamo je slika bila tužna. Nisu ručali, sva im jela stoje u kujni. Očajna je samo tiho govori: neću ovde s

⁶⁵ O kontroverzama vezanim za savezničko bombardovanje opširnije u: Đ. Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999, *Leskovački zbornik*, 35, Leskovac 1995, *Mileševski zapisi*, 2, 1996, Prijepolje 1996.

⁶⁶ Tri godine nakon nemačkog bombardovanja, preko 600 savezničkih bombardera bombardovalo je Beograd na Uskrs 1944. U prva dva dana bombardovanja, poginulo je 1260 osoba, a teže povređeno 1600.

⁶⁷ U 12 časova je, zapravo, usledio drugi talas bombardovanja; prvi je bio pola sata ranije, u 11.30 (Đ. Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999, str. 63)

decom da ostanem. Imala je pravo, sutradan bi stradali od pritiska, sve se u kući razlupalo. ... A ja se onda reših i ostanem u Takovskoj 12, zbog dobrog podruma. Ispuni se moje predviđanje.

17. april. Užasan dan za mnoge. Opet jako bombardovanje oko 11,50 danju, tako da smo ostali do 2 čas. u podrumu. Oko 4 i po idem da obidem sve tri kuće. Pođem prvo u Masarikovu, gde mi stanuje kći Jela, jer se nalazi blizu železničke stanice, koja im je uvek meta. Kad uđoh u Frankopanovu ulicu, sve idem po staklu razbijenih izloga i prozora. A na levoj strani jedna višespratnica, tu su poginuli muž i žene rodbina po mužu od moje kći Jele, stepenice bomba uništila, nisu mogli da siđu u podrum, a ostali stanari koji su ranije sišli u podrum, svi se spasli. U kući moje kći Jele vrlo mala šteta. Još kod Ruže da vidim u Krunskoj ulici. Kad tamo jedva koračam po džombama i staklu. Dve su bombe udarile preko puta njene kuće, pa je i njena kuća stradala od vazdušnog pritiska, bila je demolirana i nemoguća za stanovanje. ... Kuća mog sina Voje nije stradala, samo su se razbili gornji prozori.

21. april. Bombardovanje oko 12,40 do 2,25 min, pa zastoj, pa opet u 2,45 min. Kraj. Bombardovali su Pančevo, Francstal i aerodrom u Zemunu. Kad nema bombardovanja obilazim naše kuće i to od 6 sati ujutru do 9 sati. Vode ni osvetljenja nemamo.

22. april. Dobili smo telefon, tj. opet je proradio.

23. april. Dobili smo osvetljenje, ali vode nema.

24. april. U 10,50 hajd u podrum, ponela sam sa sobom korpu sa jelom i lekovima. Pošli su bombarderi za Bukurešt, ali pri povratku jedna se formacija odvojila i bombardovala jače Zemun i Ikarus.

3. maj. Uveče nam se ugasi osvetljenje, celu noć ga nismo imali.

5. maj. U podne pa sve do 3,25 bio je alarm, ali nije bilo ništa.

6. maj. Opet alarm, nije bilo ništa.

7. maj. Od 10 čas. do 2,30 bila je uzbuna, išla sam dva puta po malo u podrum, već sam se navikla. Bacane su bombe na Pančevo i Zemun.

18. maj. Bila sam u kući moje ćerke u Krunskoj ulici u 9,30 čas., računala sam da se nemam bojati, jer je bilo oblačno, kad zasvira opasna sirena. Brzo se vratih kući. Htedoh da kuvam ručak, kad opet svira opasna sirena, brzo ugasismo šporet, bila je naredba da ne sme nigde biti vatre kad je bombardovanje. Bombe gruvaju, zujanje se čulo, hajd u podrum. Nad nama nisu bacane bombe, pucalo je više na periferiji. Docije smo čuli da je stradala Prestonaslednikova ulica, Gospodara Vučića, Pašino brdo, Neimar, Dedinje, Autokomanda, Rakovica, Čukarica i dr. Puno mrtvih ima, nesreća velika!⁶⁸

...

31. maj. Danas uveče treba da putujem u selo kod najstarije ćerke, jer sam u stanu ostala sama, ne bojim se, ali samoća je teška. ... Svratih u kuću moga sina da uzmem

⁶⁸ U fazi bombardovanja koja je počela na Uskrs 1944, Đ. Tripković navodi 18. maj kao dan kada je bombardovanje bilo najjače, i da je za sobom ostavilo 350 mrtvih i 650 ranjenih (Đ. Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999, str. 61).

neke stvari, kad zaszvira najopasnija sirena, ja onda brzo pođoh u jedan podrum preko puta. ...

2. jun . Stigoh u selo 8 km udaljeno od Paraćina. U vozu dok smo putovali čuli smo da nas prate bombarderi, pa su se putnici mnogo uplašili, neki kukali, a neki se smejali kao poludeli. Pričaju da je u Beogradu počela svaki dan uzbuna.

6. jun. Dobili smo pismo iz Paraćina, gde nam se javlja da je počela invazija od prošle noći u Francuskoj. Sad počinju ozbiljne stvari. Danas smo čuli da je ceo Beograd bombardovan, kao i železnička stanica i mostovi od 9 čas. do 9,30 pre podne.

24. jul. Noćas me je probudio u 2,35 engleski avion, tutnjio je. Naknadno smo čuli da je 22. jula bombardovan civilni voz između Kraljeva i Čačka i železničku stanicu i u narod koji je pred njom stajao. U podne su Kragujevac bombardovali, bilo je dosta žrtava i porušenih kuća, selo Bivolje kod Kruševca tak isto, zatim Vitanovci u okolini Gruže i železnički stanicu mitraljirali, kao i putnički voz.

27. jul. Po podne oko 5,20 čuše se neki avioni sasvim nisko prošla su tri aviona sa engleskim znakom jedno za drugim, malo više od Topole – pored nas ka Moravi Maloj Crkvi. Mi smo držali da su ispitivali Moravsku dolinu za docniju upotrebu padobranaca. Posle nam neko javi da su opet mitraljirali Drenicu blizu Stalaća voz koji ide od Niša ka Paraćinu. ... Rusi su pošli iz Varšave. Naši se biju uzajamno.⁶⁹...

29. jul. Naši su išli na pijacu u Paraćin i čuli da su Rusi već u predgrađu Varšave i da idu u tri pravca na Nemačku, pa od Varšave kroz Mađarsku i Slovačku, a treći kroz Rumuniju i Jugoslaviju.

2. avgust. Sveti Ilija. Čuli smo da su Rusi ušli u Prusku, da je Varšava pala, takođe i Firenca. Vest iz Jagodine. Ja se osećam da je blizu kraj rata. Zato se reših da idem u Beograd, svi se začudiše i zaustavljahu me da je opasno vozom ići. Ja im rekoh da ja hoću da budem prisutna oslobođenju Beograda, da mi to niko ne može opisati, dok ja ne budem lično prisutna da sve vidim i sve doživim taj velelepni dan.

3. avgust. Dakle oko 6 čas. predveče pođoh kolima ka Paraćinu, tu prenoćih i sutra ujutru vozom za Beograd. ... Tog dana stigoh na miru u Beograd kući.

15. avgust. Jutros oko 4,30 probudi nas velika pucnjava. Predveče oko 7 čas. preleteo je jedan avion.. U 8,25 opet su neki avioni preleteli, čula se dva jača pucnja. Posle sam čula da su to bile formacije od preko osamdeset aviona. Čula sam naknadno da su 10. avgusta mitraljirali dva voza (izgleda brzi voz Beograd-Niš). Dakle kažu osamdeset i pet lokomotiva je uništeno. Ako tako produže nećemo imati zamene.

⁶⁹ Najverovatnije misli na sukobe JVO i partizana.

2. septembar (nedelja) Oko 10 sati zaurla akutna sirena. Ali sad je bilo bombardovanje Pančevačkog mosta i dr. Avioni lete i baš nad našom kućom pucaše. Sve do 12 sati bila je velika opasnost. Oko 1 sata opet akutna sirena. Pančevački most je dobro pogođen. Jedan mu je luk slomljen i puši se. Kažu 150 metara u dužini je pogođen. Na Kalemegdanu dosta je bombi palo. Velike stepenice što vode ka pristaništu razorene su, kao i Senjak i železnička stanica i dr.

...

8. septembar. Danas je bio težak dan. Veliko bombardovanje trajalo je 45 minuta, bacaju bombe. Sveta prepuno u našem podrumu. Četiri do pet formacija su prispele i bacale bombe. Ulice Njegoševa, kao i produženje Krunske, Prote Mateje sve do Smiljanićeve razriveno od bombi. Neopisivo. Iz naše kuće beže porodice u sela.

19. septembar. Opet akutna sirena u 11 sati. U 12,30 bila je opasnost, ali su nas obišli. Posle dva sata bile su velike pucnjave, kažu da su to bili ruski avioni.

...

2. oktobar Danas je policiski čas do 8 sati uveče. Rusi su ušli u Negotin. Večeras su vežbe, samo zuje avioni.

4. oktobar Rusi su već kod Pančeva. Nemci uveliko beže. Krunska ulica je puna kamiona u dvostrukom redu. Razvaljivali su neke kapije, ulazili su i hodali po avliji. Vršac, Belu Crkvu, Kikindu i Modoš već juče su zauzeli Rusi, a danas će ući u Pančevo. Kraj rata biće za koji dan, bar za nas. Možda će Nemci pobeći i bez borbe preko Hrvatske. Čulo se da je ovdašnja nemačka vlada otišla za Nemačku. Posle odoh u moj stan u Krunsku 25 da vidim kako se Nemci pakuju, jako su potišteni, ali nose sve što stignu. I u Ristićevoj ulici puno njihovih kamiona. Tako isto i u Aleksandrovoj ulici i kod Parlamenta. Velika seoba poniženih ratnika. Kod njih je nastala panika od straha zbog Rusa.

...

13. oktobar U zoru se probudih od velike i uzastopne pucnjave. Tek je oko 9 sati malo prestala. Vode nemamo već tri dana. Počeše opet eksplozije, od prve malo otkoćih, šest do sedam puta i to ka Tašmajdanu. Kažu da su Rusi zauzeli Smederevo, put ka Grockoj, a s druge strane sigurno će na red doći Aleksinac. Sad nam i telefon prestao da radi. Pokupili su sve kablove. Valjda je blizu kraj.

...

15. oktobar, nedelja. U 12,30 noću poče da grmi od pucanja. Digosmo se iz kreveta i odosmo u podrum. Moji i ja sedeli smo jedan sat, pa dođosmo gore. Ali smo svi na oprezi, a ja zaspah. Ništa mi pucnjava nije smetala. Oko 4 sata ujutru probudiše me eksplozije i to jake. Opet u podrum. Ovo je predigra za kraj robovanja. I to bi! I to sve između 8 i 9 sati ujutro. Čusmo da su Rusi tu. Dođe jedna žena i kaže da Nemci leže po čoškovima sa puškama i očekuju Ruse, ona je išla po vodu pa ih videla u 6,30, ali se vratila bez balona. Čuli smo da su ulične borbe u Milutinovoj ulici. Čuju se mitraljezi i zvuk ruskih tenkova. Poče jaka mitraljeska borba u Takovskoj ulici gde stanujem i pored Palilulske pijace. To se sa naše terase iz dvorišta na I spratu lepo vidi. U naše

dvorište počeše preskakati iz obližnjeg IV kvarta a neki rekoše i Nemci, to nas je uplašilo, šta će biti ako dođe do bitke u našoj kući. Ali na sreću Nemci nisu bili. Ali se nije smelo prići do prozora. Vojska naša tražila je i ključ od druge manje kapije, tako su ušli i otvorili iznutra veliku kapiju. Saopštiše nam da su tu oko nas Nemce rasčistili. Oko 9,30 to smo čuli. Nasta čestitanje i ljubljenje međusobno.

...
19. oktobar. Na Terazijama se još biju. Ali se polako ulice sve više oslobađaju. Do pozorišta je oslobođeno, kao i Aleksandrova ulica. ... Kažu da se obruč oko Nemaca sve više steže. Velika bitka između Grocke i Smedereva sa dvema nemačkim divizijama, koje su pošle u pomoć Nemcima u Beogradu, ali su srećom odbijeni i mnogi zarobljeni. Iz Zemuna padaju granate iz teških topova. Neki su od naših građana išli po vodu i poginuli su, dva čoveka i jedan student. Kod Pošte u Aleksandrovoj ulici stoji mali top „Kaćuška” i on automatski ispali po dva hitca. Ide svet da gleda. Kod nas se dežura, sve na smenu po dva muškarca po dva sata kod kapije. Uselili su se vojnici kod nas na spavanje na I spratu.

20. oktobar. Srđev dan. U Vlajkovićevoj i Pašićevoj ulici bile su ulične borbe. Kod Kalemegdana bile su dva dana borbe, odatle su očistili Nemce samo se još u gradu nalaze. Oko 7 sati uveče zasija kao sunce naša avlija i nebo (podvukla M. Babović Bakić). Nismo znali šta to znači. Neki čak odoše u podrum i ostaše do zore.

21. oktobar. Dakle onaj znak – osvetljenje jako raketom, bio je objava Oslobođenja Beograda. U isti mah su topovi u Moskvi svečano objavili Oslobođenje Beograda. Sav je svet radostan! Samo još granate smetaju da se čovek slobodno kreće po Beogradu. ...

22. oktobar. Sinoć do 10,30 grmeli su topovi. Juče po podne od 1 sata bio je veliki miting. Silno je sveta učestvovalo. Jutros rano je opet zakazan miting kod pozorišta. Bilo je sahranjivanje boraca tu na skveru.⁷⁰ Posle se čula počasna paljba. Svuda su obešene zastave jugoslovenske i srpske.

...
1945 godina – Nova Godina

31. januar Rusi su blizu Berlina.

1. februar Rusi 70 km pred Berlinom.

Beleške moje prestaju. Sad se život provodi normalno.

MOJA OPAŽANJA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Pošto mi je kuća izgorela (to je opisano na drugom mestu) stanovala sam jedno vreme kod sina, a posle kod najmlađe kćeri. Sve što sam usled rata izgubila, nisam zažalila, jer su mi deca živa ostala. Najposle sam se doselila u Njegoševu 53 – garsonjeru, bez kujne i ostave. Mene sve to nije uzbudilo, kao druge što bi to dimulo.

⁷⁰ Fotografija parka u kome su sahranjivani poginuli u završnim operacijama za oslobođenje Beograda vidi se i u V. Dediđer, *Dnevnik, III*, Beograd 1970, str. 246.

Imam takvu prirodu da se u svemu snalazim i nadem dobre strane. ... Bilo je teškoća u prvo vreme da se nabave namirnice i drva, ali docnije išlo je i to lako. Penziju sam redovno dobijala. Ali rat nam je doneo i progres, ja se tome radujem, jer nisam od onih koji žale i kažu da je ono ranije sve bilo bolje. Oni koji su zaostali mogu tako reći i misliti. Ko prati štampu i radio, jer ja sam stara da mogu sudelovati, može da vidi veliki napredak naše društvene zajednice u novim pravcima. Škole se oporaviše i nove podigoše, deca se u njima vaspitavaju kako u intelektualnom tako i u fizičkom pogledu – časovi fiskulture. A za odrasle imamo ustanove za sport svake vrste našta se mnogo polaže i materijalno izdaje. To je važno za razvitak fizičke kulture. Divno je videti kad naša omladina pri svečanostima prolazi ulicom. ... Naše arhitektae podižu mnogo višespratnica, kao i restorane i hotele, kao na primer hotel „Metropol”. Varoš se naglo podiže i ulepšava. ... Podižu se razna obdaništa i dečiji vrtići. Domovi za bedne i siročad, kao i za slepe. U Košutnjaku „Pionirski grad” i park. Bolnice se stare dograđuju i uređuju i nove podižu. Radnici imaju svoj sindikalni dom. To su ljudi neumorni i vredni sa velikom sposobnošću svaki u svojoj struci. Ima ih veoma inteligentnih. ... Ponos je Beograda i naše zemlje da smo u izgradnji posle ruševina Drugog svetskog rata dobili pored Save Beogradsko sajmište, arhitektonski objekat kakvog nema ni u velikim evropskim središtima. Eto dokle su došla naša posleratna dostignuća! ... Volim našu domovinu, nikad ne bih mogla da živim u inostranstvu.